

+ A + J + A + L + O + O +
A + J + A + K + I + R + I

J A N U A R + V E E B R U A R

1 9 4 1

SISU.

Vastu minnes NSVL Ülemnõukogu valimistele. .

H. Kruus: Uue ajajärgu alguses.

H. Rebane: Marksistliku ajalookäsituse eeskujulik näidisteos eesti keeles.

P. Tarvel: Friedrich Engels ajaloolasena.

A. Veimer: Witte rahareformist.

Jakob Koit: Hiiumaa kroonumõisade ülerahvastuse probleemist 1740-ndail aastail.

Arvustused.

Varia.

„Ajaloos Ajakiri“ ilmub 6 korda aastas. Toimetuse aadress: ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakond, tel. 25-78. Vastutava toimetaja H. Rebase telefon kodus 35-18.

A J A L O O A J A K I R I

1941

Ülemnõukogu

№ S 9874

~~S/4889~~

Nr. 1

Eesti NSV töötava rahva esimeseks tähtsamaks ülesandeks uuel aastal on valimiste bolševistlik ja edukas teostamine NSVL Ülemnõukokku.

Vastu minnes NSVL Ülemnõukogu valimistele.

Päikesepaistelise 21. juuni päevaga algas meie kodumaa ja rahva saatuse suursündmuste ahel, millesse lisandub järjekordne silmapaistev lüli käesoleva aasta 12. jaanuaril. Too päev otsustab, kas see suurejooneline ahel sulgub laitmatult ja tõketeta võimaks sidemeks, mis köidab meid põliseks NSVL rahvaste perre täisõigusliku liikmena, vabade ja väärikate kodanikena, kes on varustatud Vladimir Majakovski poolt kuulsaks lauldud sirbi ja vasarase nõukogude passiga.

NSVL Ülemnõukogu valimised on meile tõsiseks poliitiliseks küpsuseksamiks. Vastavalt sellele suurele tähtsusele kujuneb valimistest osavõtt ja parimate ülesseatud kandidaatide poolt hääletamine kogu meie töötava rahva aukohuseks ning südameasjaks. Loomulikult peaks töötav intelligents seejuures osutama eesrindlikku aktiivsust ja erilist hoolt kaaskodanike kaasatõmbamiseks nii eeskujuga kui ka vastava selgitustööga.

Jälgides agit-propagandalisi teateid ja vastavaid avaldusi ning üleskutsesid viimaste nädalate ajakirjanduses, leiamegi, et töötav intelligents mitmesugustelt tööaladelt lööb valimiseelses kampaanias hoogsalt kaasa. Võib märkida, et ajaloolasedki, need siiani esijoones mineviku suhtes aktiviseeritud teaduslikul rindel töötajad on käesoleva poliitilise momendi tähtsust tabanud ja oma seisukoha sel puhul järgmiselt deklareerinud:

Eesti NSV Ülemnõukogu

Üleskutse.

NSVL kõrgema seadusandliku organi — Ülemnõukogu — valimised, mis meil praegu eel seisavad, toimuvad Eesti pinnal esmakordselt ja omavad seega erakordset ajaloolist tähtsust. Järjekindlalt demokraatliku Stalinliku Konstitutsiooni alusel võivad neist osa võtta ENSV mees- ja naiskodanikud laiemas ulatuses, kui see seni kunagi on olnud võimalik. See Konstitutsioon on loonud avavad alused ühiseks sõbralikuks koostööks NSVL-sse kuuluvaile arvukaile rahvaile, kes kõik on innukalt loomas ja arendamas vormilt rahvuslikku, sisult sotsialistlikku kultuuri ja teostamas ennenähtamatut ulatuslikku ja mitmekülgset sotsialistlikku ülesehitustööd.

Osa võttes oma esindajate kaudu NSVL kõrgemaist riiklikest organeist, võivad ka Eesti töötavad rahvaklassid oma parema arusaamise järgi kaasa aidata suuriks jõupingutusteks sotsialistliku ühiskonna loomise alal.

Samal ajal, kui kapitalistlikus maailmas raevutseb sajandite jooksul loodud kultuurivaru brutaalselt hävitav imperialistlik sõda, võib Eesti rahvas NSVL rahvaste pere üheväärilise liikmena jätkata rahulikku töötamist majanduslike hüviste loomisel ja vaimse kultuuri arendamisel mitmeti soodustatud tingimustes.

Tartu Riikliku Ülikooli õppejõududena ja ajaloolastena tervitame eelseisvaid ajaloolise tähtsusega valimisi ja avaldame soovi, et need toimuksid kogu ENSV tööliste, talurahva ja töötava intelligentsi üksmeelsel osavõtul.

H. Kruus	P. Tarvel
H. Moora	A. Sildnik
O. Liiv	H. Rebane
K. Vilhelmson	E. Blumfeldt
P. Haliste	

Ajaloolastega peavad sammu ka arhivaarid ja teised arhiiviteenistujad. ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna kaastöölise üksmeelne seisukoht NSVL Ülemnõukogu valimiste suhtes on järgmine:

Ühinedes Riikliku Tartu Ülikooli ajaloolaste üleskutsega NSVL Ülemnõukogu valimistest osavõtmise suhtes ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna kaastööliskond rõhutab oma valmisolekut jõupingutusteks sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel ja tervitab ENSV eelseisvat täiemääralist sisseastumist sotsialistlike rahvaste perre.

ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna kaastöölised püüavad täie jõuga teostada otsust, mille nad väljendasid 1940. a. 4. detsembri vätkmiitingu resolutsioonis: „ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu Osakonna teenistujad otsustavad minna kõik üksmeelselt NSVL Ülemnõukogu valimistele ja anda hääled parimatele, Eesti Kommunistliku Partei ja parteitute bolševikkude poolt ülesseatud kandidaatidele, aktiviseerides selleks ka kaaskodanikke.“

A. Miks	E. Lõnts	L. Aru
L. Pärtzel	E. Tender	E. Jakobson
V. Seene	H. Vares	L. Mark
O. Liiv	K. Värva	E. Poolas
H. Rebane	A. Laurson	E. Kiisla
W. Kahna	P. Hainla	A. Marfinson
A. Sildnik	O. Vares	A. Jõesaar
A. Sildaru	B. Labi	K. Tiivel
E. Aint	M. Hermat	E. Kallas
E. Varend	N. Valgerist	M. Postov
O. Kalvet	H. Rammo	A. Keldt
A. Martin	L. Kivistik	A. Leemet
E. Rink	V. Miller	A. Piirak
	R. Vähi	

Marksistlike ajaloolaste huvid pole suunatud ainult minevikku, vaid ka tulevikku. Mitte jõuetu ja sihitu minevikus ilutsemine ja selle loendamatu is piasjus urgitsemine pole nende peamiseks huviobjektiks ning ülesandeks, vaid kaasagne sotsialistlik ülesehitustöö kogu oma täiuses, mille alusmüüride rajamiseks ja kindlustamiseks nad on usinasti valmis kokku kandma kive ja källukesi minevikust. Seda tõendavad needki ajaloo ja selle varaaitate tööliste avaldused.

Uue ajajärgu alguses.

Et sotsialistlikust revolutsioonist tõusnud töörahva nõukogude võim avab uue ajajärgu ka kogu meie kultuuri arengus ja tähistab ühtlasi uue etapi algust ka meie teadusliku töö vaimses ja organisatsioonilises, imbus meie ühiskonna ja vastavate alade tegelaste teadvusse konkreetsemalt ja üksikasjastatumalt iga päevaga ikka selgemi ja haaravamalt. Iseäranis murrangulise muutuse toob revolüt-

sioon meie ajalooteadusele, kus uue ühiskonna ülesehitamise ideoloogia püstitab erilist uudsed ja ulatuslikud nõudmised.

Need nõudmised on kõigepealt kõigil meie ajalooteaduse aladel, olgu see üldajalugu oma eri järkudes, NSVL rahvaste või Eesti ajalugu, maailmavaatelist laadi. Dialektilise materialismi tõdede järjekindel rakendamine ka ühiskondlikkude nähtuste tundmaõppimiseks ajaloolise materialismi näol on siin suunavaks ja vaieldamatuks teetähistajaks.

Selle lähtekoha peab kogu meie ajalooteadus, iga ajaloolane, iga ajalooõpetaja ja iga ajalugu õppija juba uue tööjargu esimestest tundidest peale täie teadlikkusega enesele selgeks tegema ja siit leidma endale õige suuna. Meie ajalooteadusele üldsuses peab see tähendama kõigepealt lõputegemist senisele vaadete virvarrile, kaosele, juhuslikkusele, idealismi jäänustele, kodanlikust korrast pealesunnitud seisukohtadele ja selle mõjul toimunud libastumistele. See peab tähendama ka lõppu meie ajaloolises vaatestikus seni eriti lokaanud eklektitsismile, sellele mitmesuguste ideeliste suundade, vaadete ja teooriate põhimõttetule ja mehaanilisele kokkutraageldusele, mis oli seni meil ajalookäsituses vahest ilmekamaid pahesid.

See kõik nõuab esmajoones meie aktiivseilt ajaloo uurijailt ja õpetajailt põhjalikku enesekriitikat ja seniste vaatesuundade järjekindlat ja häbenematut ümberhindamist. Ajalugu peab saama ka meil uue mõtestuse, mille aluseks on ühtlane ja kindlajooneline teaduslik teooria marksismi-leninismi näol. Sellel teel tööle asudes võidakse uue ajalookäsitluse puhul peagi veenduda, kui ääretult rikastavaks ja värskendavaks kujunevad meie uued uurimistulemused. Ajalugu kui teadus alles nüüd hakkabki tõusma tõelisse ausse ja asub täitma oma suurt sotsiaalset funktsiooni uue ühiskonna kujundamisel, tema uue maailmavaate sisustamisel.

Oma teaduse arendamise uue ajajargu alguses peame erilise rõhuga esile tõstma marksistliku dialektilise meetodi olemusest nõuet vaadelda nähtusi ja sündmusi nende sisemises seoses ja vastastikuse mõjustuse protsessis. Vastavate sidemete avastamise, tajumise ja mõistmise kaudu lähenemegi nähtusile ajalooliselt. Ja alles sel eeldusel tõstame ka meie ajaloo tõelise objektiivse teaduse tasemel. Meie ajalookäsitust ei ähvarda enam oht sattuda abstraktsete, elutute skeemide vägistuse valda. Õieti rakendades marksistlikku historismi, väldime elutõelikkuse vägivaldse moonutuse, mineviku faktide

tendentsliku valgustuse, ei kisu neid lahti neist konkreetseist ajaloolisist tingimustest, millega seotult nad aset leidsid.

Suurimale ümberhindamisele ja uutele alustele rajamisele peab tulema kõigepealt Eesti ajalugu. See ümberhindamine toob meie oludes uue marksistliku metodoloogia rakendamise kõrval olulisi muutusi meie ajaloo uurimise teemaatikas. Esikohalise tähtsuse omandab siin ühiskonna elu materiaalsete aluste, tootmisvahendite ja -jõudude ning neist tulenenud tootmissuhete arengu teaduslik tundmaõppimine. Need probleemid on muidugi meie ajalooteadust huvitanud ju vareminigi, möödunud, kodanliku riigi ajastul. Nende valikut aga, samuti nende käsitlemissuunda kandsid eriti markantselt juhuslikkus ja eklektitsism. Nüüd aga tõuseb siin juhtivaks suunajaks ajalooline materialism.

Oma ühiskonna materiaalsete elutingimuste tundmaõppimise lähtekohalt leiab Eesti ajalooteadus ka uue aluse meie sünnimaa mineviku tundmaõppimise uueks periodiseerimiseks. Võisime juba aastaid tagasi konstateerida, et oma kodumaa ajaloo periodiseerimise alal olime sattunud õige teravasse kriisi. Seegi kriis oli tingitud meie ajaloo käsitusel ühtlase teadusliku aluse puudumisest. Ühed ajajärgud olid rajatud poliitilisele lähtekohale, teised majanduslikkude tunnuste alustele, kolmandad sotsiaalseile muutusile. Ühisest maailmavaatest leitud jagamisalus puudus või ei saanud tulla rakendamisele. Nüüd aga oleme ajaloolise materialismi alusprintsipiide juhtimisel neist hädadest üle. Meie ajaloo periodiseerimist hakkab nüüd kindlaimelisel juhtima ühiskondlik-majanduslikkude formatsioonide tõelise muutumise tundmaõppimine.

Utelt lähtekohtadelt tõusevad uurimisteedadena erilise tulipunkti rahvahulkade loova osa tundmaõppimine ja tähtsustamine ajaloolises arenguprotsessis. Rahvamasside majanduslikud hädad, sotsiaalsed käärimised ja poliitilised otsingud saavad meie ajalooteaduse edaspidiste uurimisülesannetena tähtsaimaiks probleemideks. Nende hulgas tõusevad erilise tähelepanu objektideks revolutsiooninähtused, mille käsitlemist kodanliku ajajärgu võim ja ametlik ideoloogia eriti viimaseil aastail püüdis kõigi vahenditega summutada ja välja suruda. Selle tagajärjel pidid meie avalikkuses täiesti sööti jääma töörahva ja kommunistliku partei revolutsioonilised püüded 1917. aastast peale. Vähe sellest, et neid küsimusi püüti tõelisest teaduslikust valgustusest kõigiti välja lülitada; kõige jõledam aga oli

see, et neid seati kodanlikus publitsistikas ja üksikute ajaloolaste kaasabil äärmiselt väära ja klassivaenulikku valgusse, mida püüti järjekindla sihilikkusega kasutada ühiskonna mõjustamiseks kehtiva kapitalistliku korra huvides. Nüüdsest peale peab ajajärk alates 1917. aastast saama meie ajalooteaduslikus käsitluses esikohaliseks, millest ammutame loendamatuid probleeme oma ajaloo uurimise töökavale lähemal aastail.

Uued ülesanded Eesti ajaloo uurimise alal seisavad meie ees juba kõige lähemal ajal, võiksime öelda, kolossaalsetena. Kahjuks pole meie ajaloolaste pere nende lahendamiseks veel küllaldaselt ette valmistatud. Siin on tarvis kõigepealt meie ajalooliste vaatesuundade põhjalikku revideerimist ja ümberhindamist ning uue, marksistlik-leninliku maailmavaate kindlajoonelist omandamist ja konkretiseerimist. Selleks on tarvis ka uute aktiivuurijate juurdetõmbamist ja vastavate kaadrite probleemide lahendamist.

Seoses toimunud poliitilise murranguga on meie ajaloo uurimise ja õpetamise töös eriliseks uudsuseks NSVL rahvaste ajalugu, mida möödunud sügisest peale õpetatakse kõigis meie koolide liikides ühe põhiaienana. See tähtis muutus vajab erilist rõhutamist ja õiget mõistmist ning järelduste tegemist.

Kõigepealt tuleb mõista selle aine esmajärgulist pedagoogilist väärtust. On ju see meie suure sotsialistliku kodumaa ruumi ja teda asustanud ja praegu asustavate rahvaste ajalugu. Sama armastusega, nagu oleme harjunud vaatlema oma väikese sünnimaa — Eesti ajalugu, peame käsitlema ja tundma õppima ka kogu Nõukogude Liidu rahvaste minevikku. Ja nõukogude patriotismi kasvatamise abistajana on see õppeaine hinnatav meie koolide kõigis astmetes, samuti ka vabaharidustöö kavas.

NSVL ajalugu omab erilist tähtsust ka marksistlik-leninliku maailmavaate levitamisel, süvendamisel ja konkretiseerimisel. Siin õpime tundma esmakordselt maailma ajaloos teostatud ja järjekindlate ning kestvate võitudega kroonitud proletariaadi diktatuuri konkreetset elluviimist. Selle mineviku vaatlus viib meid järk-järgult sügavamale veendumusele uue sotsialistliku ühiskonnakorra väärtuste ja tuleviku väljavaadete kohta.

Iseäranis õpetlik on NSVL rahvaste ajaloo lähem tundmaõppimine eesti rahvale möödunud poolaastal osaks saanud poliitilise saa-

tuse mõistmiseks ja uue olukorra väärtustamiseks. Vaadates ajaloolises perspektiivis tagasi neile vaenulikele vahekorrale ja veriseile võitlusile, mis feodalismi ja kapitalismi ajastuil on aset leidnud rahvaste vahel Nõukogude Liidu määratul territooriumil, hakkame sügavamalt ja konkreetsemalt mõistma Stalinliku Konstitutsiooni suuri väärtusi, mille osaliseks on saanud ka eesti väikerahvas. Alles mineviku võitluste taustal saab meile ikka selgemaks, kuivõrra geniaalselt on Nõukogude Liidu põhiseaduses rajatud siin kirju perena elavate rohkearvuliste rahvaste vahelkordade poliitilised ja õiguslikud alused. Meile saab üha enam mõistetavaks, miks endiste ühiskonnakordade ajal vaen ja viha Nõukogude Liidu territooriumi rahvaste vahel varemini oli paratamatu. Ja selle arusaamaga kõrvuti hakkame ikka tõsisemalt ja sügavamalt hindama NSVL praeguse Konstitutsiooni väärtusi, mille hulgas on üheks olulisemaks see, et ta on andnud elulised ja kindlad alused kogu Liidu rahvaste vahel vennaliku ja viljaka koostöö ja sõpruse arendamiseks. Nii seostub minevik kõige tihedamalt olevikuga, mille mõtestamiseks ja väärtustamiseks saame perspektiivi avardavaid vaatevälju.

Eesti ajalooteadus astub vennalikku koostöösse ja sotsialistliku ülesehitustöö teenistusse ühiselt teiste Nõukogude Liidu rahvaste ajaloo uurimisega ajajärgul, mil Suure Sotsialismimaa ajalookäsitluses on läbi elatud revolutsiooni algjärgu lastehaigused ja mil nõukogude ajalooteadusel just viimaste aastate töötulemustena on kasutada suuri ja eeskujulikke suursaavutisi. Esikohal nende hulgas seisab kahtlemata ÜK(b) Partei ajaloo lühikursus. See ajalooteaduslik hiilgeteos on mitte üksnes bolševistliku poliitilise selgitus- ja kasvatustöö vaimne sisustaja, vaid on endastmõistetavaks lähtekohaks ja tähtsaimaks ideoloogiliseks ja metodoloogiliseks suunanäitajaks ka Nõukogude Eesti ajalooteadusele.

H. Kruus.

Elagu bolševistlik eneskriitika — vahend meie puuduste avastamiseks ja ehitustöö edukuse tõstmiseks!

Marksistliku ajalookäsituse eeskujulik näidisteos eesti keeles.

Täiesti erakordseks ja erandlikuks sündmuseks osutus meil käesoleva kirjandushooaja alguses teostunud ÜK(b)P ajaloo lühikursuse oestikeelse tõlke trükist ilmumine. Täie õigusega on sel puhul ühe sõnavõtja poolt seda nimetatud „võimsaks ava-akordiks uuele sotsialistlikule perioodile meie teaduses, kirjanduses ja kultuurielus üldse“¹.

Ükski teine raamat maailmas pole evinud nii suurt levikut, nagu ÜK(b)P ajaloo lühikursus. Em. Jaroslavski andmeil oli 1. juuliks 1940 ÜK(b)P ajaloo lühikursust ilmunud vene keeles 12 miljonit eksemplari ja peale selle 55 eri keeles 16 miljonit eksemplari, seega kokku 28 miljonit eksemplari 57 eri keeles, milledest 43 keelt kuuluvad Nõukogude Liidu territooriumil asuvatele rahvastele. Mitmed rahvad, kel Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini puudusid üldse kiri ja kirjandus, võivad nüüd lugeda ÜK(b)P ajalugu oma emakeeles, näit. lezgiinid, kabardiinid-tšerkessid, ingušid jt. Mõõdunud aasta vältel ilmus 27 uut väljaannet hiina, jaapani, malai, mongoli, inglise, prantsuse, saksa ja teistes keeltes².

ÜK(b)P ajaloo lühikursus näitab selgesti, missugust tähtsat kohta cvib teaduslikkus sotsialismis ja teadlikkus bolševistliku partei praktikas. Selle teose üksikasjalisema tundmaõppimise mõjul on tärnanud kõikjal elav huvi marksismi-leninismi klassikute tööde vastu. Marksismi-leninismi klassikute väljaannete tiraaž moodustas NSVL-s 1938. aastal kokku 39,5 miljonit, 1939. aastal aga 46 miljonit eksemplari. Lenini tööst „Materialism ja empiriokrititsism“ ilmus viimase poolteise aasta vältel 450 000 eksemplari. Samuti on väga suurel arvul ilmunud ka teisi marksismi-leninismi põhiteoseid³.

Edasi on ÜK(b)P ajaloo lühikursus väga viljastavalt mõjunud mitmeile teadusharudele, eriti ajalooteadusele. NSVL Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt korraldatud ankeedile, kuidas on ÜK(b)P ajaloo lühikursus mõjustanud nende teaduslikku tööd, silmapaistvate NSVL ajaloolaste poolt antud vastuseist nähtub juba mainitud Em. Jaroslavski järgi, et:

„„Lühikursus“ on metodoloogiliselt suurepäraseks näidiseks. Teoreetilised seisukohad on „Lühikursuses“ formuleeritud selgelt ja täpselt, baseeruvad konkreetseile faktidele ja illustreeruvad nendega. Teoreetilised seisukohad saavad seega ebatavalise jõu ja kummutamatuse, faktid omandavad erilise

¹ Max Laosson, ÜK(b)P ajaloo lühikursuse ilmumise puhul, „Looming“ 1940, nr. 8, lk. 797.

² Em. Ярославский, Идейная сокровищница партии, Партийное строительство, Журнал ЦК ВКП(б) 1940, nr. 18, lk. 13.

³ *Ibid.*

selguse ja veenvuse. Tekib esitusviisi raudne tihedus, raamatu ainetikus pole võimalik midagi käristada ega lammutada.

Temaatiliselt avaldas „Lühikursus“ suurt mõju. Ta pani ajaloolasi töötama teemadel, millel nad seni ei töötanud. Näiteks on teada, et ajaloolased tavaliselt siirdusid kaasaajast kaugemale.

Peale „Lühikursuse“ ilmutist ümberpöördukt: ajaloolased õpivad tundma kaasaega, tegelevad sõjale ja Oktoobriile järgnenud sündmustega.

Vormi suhtes on „Lühikursus“ esitusviisi näidiseks. See ei tähenda seda, et see raamat väärriks igati jäljendamist stiili, ülesehituse, kompositsiooni, esitusviisi tiheduse, üksikosade proportsionaalsuse, järjekindluse suhtes. Kõik need omadused tekitavad soovi „Lühikursuse“ jäljendamiseks. Arvesse tuleb aineso esituse iseloom nii sulult kui vormilt. „Lühikursus“ annab ses suhtes eeskuju kõigile ajaloolastele.

„Lühikursus“ on loova marksismi arendamise näidiseks ja suurimaks stiimuliks. Seda seisukohta, et marksismi pole dogma, vaid teotsemise juhie, võib-olla polekski vaja tõestada, et kõik nagu teaksid seda juba isegi. Loovast marksismist on kuulnud ja lugenud iga ajaloolane. Kuid „Lühikursus“ — see pole ainult näidiseks, kuidas kirjutada ajalugu, vaid peamiselt on see näidiseks, kuidas teaduses edasi minna, teadust edasi viia, tuginedes marksistlik-leninlikule uurimise meetodile.

„Lühikursuse“ ilmutine pani aluse „Maailma ajaloo“, „NSVL ajaloo“, „Kultuuri ajaloo“, „NSVL kirjanduse ajaloo“ köidete ettevalmistamisele⁴.

Eelnevast selgub, missugust tähtsust omistatakse UK(b)P ajaloo lühikursusele, sellele marksismi-leninismi kokkuvõtlikule ent-süklopeediale ajaloo seisukohalt. Ei ole kahtlust, et selle epohhiloova maailmakirjandusliku tähisteoee eesti keeles kättesaadavaks tegemine kujuneb suureks võiduks peale muu ka meie kodumaa ajaloo harrastamisele. Lipp on heisatud ja suund näidatud, mille järgi tuleb meie ajaloolasil kurssi hoida nii uurimisel kui õpetamisel. On aeg, et kõik rakenduksid innukalt tööle ja peagi tutvustaksid meile oma töövõite ka siin, „Ajaloo Ajakirja“ veergudel⁵.

H. Rebane.

⁴ *Ibid.*, lk. 13 j.

⁵ Mis puutub tõlkesse, siis on see üldiselt tehtud küllaldase hoolikusega. Mõningaid väiksemaid ebatäpsusi tõlke sõnasõnalises vastavuses, interpunktsioonis jne. ei esine koormavalt ja on redigeerijate valvsuse ning tõhusa enesekriitika puhul järgmises trükis hõlpsasti kõrvaldatavad.

Meie riigi võimsus on töötavate masside aktiivsuses.

Friedrich Engels ajaloolasena.

I.

Ajaloolise materialismi loomisel ja arendamisel omab Karl Marx kõrval suuri teeneid ka tema sõber ja võitluskaaslane Friedrich Engels, kelle 120. sünnipäeva hiljuti pühitses kogu maailma töötav rahvas. Engels tegeles pidevalt marksistliku ajalookäsituse teoreetiliste aluste selgitamisega ja rakendas edukalt seda viljakat vaatlusviisi mitmesuguste ajalooliste probleemide suhtes, alates kõige kaugemaist ürgaegadest kuni enda kaasajani. Vaadeldgem käesolevas veidi üksikasjalisemalt Engelsi saavutisi ja teeneid marksistliku ajaloo teaduse viljelemisel.

Samuti kui Marx sai ka Engels enda nooreas olulisi mõjustusi saksa klassikaliselt filosoofialt, eriti Hegeli objektiivselt idealismilt, mille idealistlik dialektika rõhutas arengu ja muutuvuse põhimõtet ja vaatles maailma mitte valmis asjade, vaid protsesside kompleksina. See revolutsiooniline õpetus süvendas arusaamist kõigi saavutatud tunnetuste välditamatusst piiratusest ja kõigi „lõplike lahenduste“ ning „igaveste tõdede“ relatiivsest, mööduva tähtsusega iseloomust. Ent varsti vabanes Engels Ludwig Feuerbach'i mõjul idealismist ja omandas materialistliku maailmavaate, ilma et ta siiski oleks ühes Hegeli idealismiga hüljanud Hegeli süsteemi väärtuslikumat elementi — dialektikat¹. Peagi tekkis Engelsis vastumeelsus noorhegeliaanide ja Feuerbachi elukauge ja abstraktse filosoferimise vastu, mis keeldus konkreetsemalt vaatlemast inimeste toiminguid ajalookäigu kestel. Engels hakkas otsima teed abstraktsioonide vallast elava tegelikkuse juurde ja püüdis asendada abstraktse inimese kultuse käsitusega tõelise inimesest ja selle ajaloolisest arengust. Arendades noorhegeliaanide mõttekäike edasi konkreetse tegelikkuse suunas hakkas Engels 1842. a. paiku lähemalt tegelema sotsiaalse probleemiga ja jõudis peagi sotsialistliku ideestiku juurde. Sotsialistlike teoreetikute väide, et võitlus vanade ja uute ajalooliste jõudude vahel viiakse lõpule mitte vaimse kultuuri või puhtpoliitiliste võitluste alal, vaid ühiskondlike vastuolude pinnal, avaldas noore Engelsi elukäsitusele määravat mõju. Varsti muutus Engels veendunud sotsialistiks, ei liitunud aga ühegi utopistliku süsteemiga, vaid hakkas rajama neil aladel uusi omapäraseid radu².

Töötades aastail 1842—44 Inglise puuvillatööstuse keskuses Manchesteris võis Engels täheldada majandusliku momendi erakord-

¹ Fr. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp; Marx-Engels, Valitud teosed III, Tallinn 1939.

² P. Tarvel, Friedrich Engelsi maailmavaate kujunemine, „Looming“ 1940, nr. 9.

set osatähtsust Inglise industrialiseerunud ühiskonnas: „*ich war in Manchester mit der Nase darauf gestossen worden, dass die ökonomischen Tatsachen, die in der bisherigen Geschichtschreibung gar keine oder nur eine verachtete Rolle spielen, wenigstens in der modernen Welt eine entscheidende geschichtliche Macht sind*“³. Engels nägi, et Inglise parteivõitluste ja seega kogu poliitilise ajaloo aluseks olid hästi väljakujunenud klassivastuolud suurmaaoomanike ja suurtöösturite vahel. Ta hakkas pinga tähelepanuga uurima inglise rahva klassistruktuuri ja täheldas sotsiaalsete ja majanduslike tegurite väljapaistvat mõju poliitilise elu arengule. Ta jõudis otsusele, et Inglise riik moodustab ilmse klassiriigi, kus võimu teostatakse järjekindlalt varandusega rahvaklasside huvides, kuna hüviseid tootvad klassid vaevlevad, hoolimata moodsa tööstuse suurist paremusist, eriti tööproduktiivsuse tõusust, kirjeldamatus vaesuses, viletsuses ja harimatuses. Inglise põhikord olevat läbi põimitud avalikest või varjatud valedest ja Inglise keskklassid olevat tõstnud borneeritud egoismi kogu elu reguleerivaks põhimõtteks. Selline ebaloomulik seisund varisevat juba lähemas tulevikus kokku töötavate kihtide rünnaku, sotsiaalse revolutsiooni tagajärjel. Inglise tulevik kuulub sotsiaalsele demokraatialle ja vaeste rahvakihtide võitlus rikaste kihtide vastu viib võidule sotsialistliku põhimõtte⁴.

Huvi sotsiaalsete küsimuste vastu sundis Engelsit süvenema klassikalisse majandusteadusse ja seega täiendama oma ühekülgselt filosoofilises suunas arendatud haridust. Kuid klassikalise koolkonna esindajate — Adam Smith'i, Ricardo ja Malthus'õ — teosed põhjustasid temas terava opositsiooni liberalistliku majandussüsteemi ja selle kaitsejate vastu. Selle tulemusena avaldas Engels väljapaistva teose „*Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*“, milles suure hoo ja ägedusega arvustatakse suurkapitalistlikule majanduskorrale omaseid vastuolusid ja pahemusi avaral ajaloolisel taustal. Eriti energiliselt ründab Engels vaba võistluse põhimõtet, seda klassikalise koolkonna poolt propageeritud imearstimit kõigi ühiskondlike väärnähutuste vastu. Ta püüab näidata, et vaba-kaubanduse pooldajad olevat tegelikult olnud veelgi halvemad monopolistid kui kõige järjekindlamad merkantilismi esindajad. Iga võistleja majandusalal taotlevat endale monopoolset seisundit ja teiste tülikate võistlejate kõrvaldamist. Vaba võistlus toetub isekaile huvidele ja viimased nõuavad endile paratamatult eelistatud seisundit, monopolistlikke ainuõigusi ja eesõigusi. Vaba võistluse aluseks ole-

³ Fr. Engelsi eessõna (aastast 1885) Karl Marxi teosele „*Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln*“, Moskva 1940, lk. 11 j.

⁴ Fr. Engels, „*Über die Lage Englands*“, ilmunud a. 1844 Pariisi saksa-keelses ajalehes „*Vorwärts*“. Vt. Fr. Engels, *Schriften der Frühzeit*, gesammelt und herausgegeben von Gustav Mayer, Berlin 1920, lk. 266—303.

vat piiramatu eraomandi instituut. Nagu Prantsuse revolutsioon jäi poolele teele peatuma, hoidudes puutumast eraomandit, nii olevat ka majandusteadus keeldunud uurimast küsimust eraomandi õigustatuse ja piiride üle. Eraomandile toetuv majanduskord, mis on eraldanud töö tootmisvahendeist ja põhjustanud seega järjest teravneva vastuolu tööandjate-kapitalistide ja nende poolt brutaaalselt eksploateeritavate töövõtjate-proletaarlaste vahel, ei moodusta aga mingit igavesti kestvate nähtust. Ta viib oma sisevastuolude tõttu alguses monopolidesüsteemi tugevnenemisele, seejärel aga kogu eraomandi-instituudi kõrvaldamisele ja vaba võistluse asendamisele kavakindlalt juhitava majandusega. Eriti teravasti arvustab Engels Malthus'e rahvastikuteooriat, mis püüdvat teha inimest tavaliseks kaubaks ja asetada ta aretamist sõltumusse nõudmise ja pakkumise suhteist tööturul. See ebainimlik, inimeste endaväärtust eitav ja seega kogu inimkonda äärmiselt alandav teooria olevat Engelsi arvates moodsa majandusteaduse kõige jõledamaid õpetusi, „eine scheussliche Blasphemie gegen Natur und Menschheit“⁵.

Pöördunud 1844. a. Inglismaalt kujunenud elukäsitusega ja rikkalike kogemustega isiksusena Euroopa mandrile, lähenes Engels Pariisis Karl Marxile, kes oli, küll teissugustes tingimustes, teinud läbi samalaadilise arengutee ja jõudnud üllataval kombel Engelsi omadega ühtivaile seisukohtadele. Samuti kui Engels oli temast paar aastat vanem Marx süstemaatilisema filosoofiastuudiumi järel pettunud nii saksa idealistliku filosoofia elukaugest teoretiseerimisest kui ka Feuerbachi liigselt abstraktselt inimkonna-kultusest; samuti kui Engels oli ta poliitilistelt probleemidelt siirdunud sotsiaalseile ja hakanud tööstusproletariaadis nägema tõusvat, revolutsioonilist ühiskondlikku klassi. Kuna Engelsi uus elukäsitus kujunes Inglise tööstusliku revolutsiooni ja selle tulemusena tekkinud industrialiseerunud ühiskonna uurimise tagajärjel, kasvas ja tugevnes Marxi sotsialistlik ideestik peamiselt Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajalukku süvenemise varal. Kui Engels õppis Inglise selgesti diferentseerunud ühiskonnas eristama poliitiliste võitluste taga peituvaid klasside antagonisme, veendus Marx Pariisis Prantsuse revolutsiooni ajalugu uurides majanduslike vastuolude erakordselt tugevas mõjus revolutsiooni poliitilise sündmustiku arengule ja eri parteide vahel vallanduvale võitlustele. Tõmmates konsekventse oleviku ja tuleviku kohta näitas Marx suurepärase dialektika kaudu, et moodsa ühiskonna tõusvaks klassiks on revolutsioonilise mentaliteediga tööstusproletariaat, kes sõlmib liidu saksa radikaalse filosoofia koolist läbi käinud kommunistlike haritlastega sotsiaalse revolutsiooni teostami-

⁵ Fr. Engels, Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie, ilmunud 1844. a. Pariisis ajakirjas „Deutsch-Französische Jahrbücher“. Vt. K. Marx ja Fr. Engels, Teosed II, venekeelne väljaanne; Gustav Mayer, Friedrich Engels, I, 2. parandatud trükk, Haag 1934, lk. 159—169.

seks. Proletariaat ei saa Marxi järgi ennast vabastada, ilma et ta samal ajal ei vabastaks kogu inimkonda kapitalistliku eksploatoreerimissüsteemi ülekohtust ja pahedest: „selle vabastamise pea on filosoofia, tema süda on proletariaat“⁶.

Engels oli juba varemini jõudnud seisukohale, et saksa idealistliku filosoofia läbi põhjustatud vaimne käärimine peab paratamatult välja jõudma kommunismile. Nüüd leidis ta sellesama idee esinevat Marxilgi ja pealegi hoopis kujukamas ning selgemas väljenduses. Marx rõhutas veel üldisemal kujul, kui Engels seda oli siinemaani teinud, et poliitilise elu nähtusi ja üldse ajalookäiku tuleb seletada esijoones majanduslike ning sotsiaalsete tegurite najal, et uusima ajaloo areng viib inimkonna paratamatult sotsialistliku ühiskonnani ja et proletariaat asub teostama sotsiaalset revolutsiooni radikaalsete kommunistlike teooriate alusel. Seega tekkisid tihedad sidemed proletaarliku klassivõitluse ja kapitalistliku majanduskorra teoreetilise kriitika vahel. Utopistlik sotsialism oli seni alahinnanud proletariaadi osa uue ühiskonna loomisel ega osanud leida tihedamat kontakti tööstusliku revolutsiooni tagajärjel tekkinud moodsa tööliikumisega. Töölises nähti vaid vaeseid ja kurnatud, kelle viletsusele tuleb kaasa tunda, mitte aga tõusvat ühiskondlikku jõudu, kes teostab uue eksploatoreerimisvaba ühiskonna. Alles Marx näitas raudse loogikaga, et proletariaadi võitlus enda vabastamise eest ühtib inimkonna üldhuvidega ja et proletaarlike rahvaklasside vabanemine põhjustab eksploatoreerimisel toetuva kapitalistliku majanduskorra lõpliku kokkuvarisemise.

Seega pakkus Marx ka Engelsile seda teoreetilist tuge, mida viimane antud momendil eriti vajas: samad ideed, mis Engelsil esinesid veel katkendlikena ja ilma kindlama süsteemita, olid omandanud Marxil selgema sõnastuse ja süsteemikindla väljenduse. Teisest küljest osutusid Engelsi praktilised kogemused majanduslikes küsimusis ja ta teadmised majandusteaduse ja tööstusliikumise alal Marxile üliväga väärtuslikeks täiendeiks uue sotsialistliku teooria arendamisel. Marx oli väga kõrgel arvamusel Engelsi tööst majandusteaduse kriitika kohta ja nimetas seda proletaarse poliitilise ökonomia esimeseks geniaalseks visandiks. Engels juhtis Marxi tähelepanu majandusteaduslikele probleemidele, mis siitpeale kujunesidki viimase peamiseks uurimisalaks. Järelikult täiendasid Engels ja Marx teineteist niivõrra hästi, et nende vahel tekkis tihe ja püsiv sõbralik koostöö kogu eluajaks. See koostöö liitis nad niivõrra lahutamatuult nende ühise eesmärgi külge, et osutub raskeks täpsemalt eristada, mis nende edaspidistes saavutistes kuulub Engelsile ja mis Marxile. Üldiselt omab Engels kiiremat orienteerumisvõimet, suuremat vaim-

⁶ K. Marx, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, ilmunud 1844. a. Pariisis ajakirjas „Deutsch-Französische Jahrbücher“. Vt. K. Marx ja Fr. Engels, Teosed I, venekeelne väljaanne.

set liikuvust ja praktilise elu põhjalikumat tundmist, kuna Marx pais-
tab välja kontsentreeritud vaimse energiaga, raskepärasemalt, kuid
seda süsteemikindlamalt töötava intellektiga ja lausa erakordse või-
mega lõplike sünteeside loomiseks vaevarikka ja väsimatu teadus-
liku uurimistöö alusel. Kui Engels oma teaduslikus loomingus sar-
naneb maalikunstnikuga, kes tunneb erilist rõõmu üksiknähtuste
vaatlemisest, võiks Marxi võrrelda monumentaalsust ja kontsentree-
ritud jõulisust taotleva skulptoriga⁷.

Marxi ja Engelsi ühistöö esimese viljana ilmus nende sulest
rida ühiselt koostatud töid, milles nad üksikasjaliselt arendasid oma
uue maailmavaate aluseid, eriti materialistlikku ajalookäsitust, õien-
dades ühtlasi arveid oma endiste mõttekaaslastega ja pärastiste idee-
liste vastastega — noorhegeliaanidega, Feuerbachiga ja teistega.
Pingutavas mõttetöös ja vaimukas, teravmeelses ja sageli üsna halas-
tamatus poleemikas püüdsid nad vabaneda neist idealistlikest käsi-
tusist, mida nad veel äsja olid ise jaganud, puhastada oma filosoof-
ilist südametunnistust karmi endakriitikaga ja sel teel jõuda kõigist
endisist illusioonest vabanenud praktilise materialismini, millele nad
seadsid ülesandeks mitte ainult maailma nähtusi interpreteerida, vaid
ka ühiskondlikku korrastust radikaalselt muuta. Neis poleemilistes
arveteõienlustes, millele Marx ja Engels andusid aastail enne 1848. a.
revolutsiooni, selgusid nende endi maailmavaatelised töökspidami-
sed ja kujunes raskeis sünnitusvaludes teadusliku sotsialismi suure-
jooneline süstsem ajaloolise materialismi alusel. Nii seondus Marxi
ja Engelsi teoreetiline mõte üha suuremal määral tegeliku elu
aktuaalsete probleemidega ja muutus ise aktuaalseks jõuks, mis
aitas selgitada revolutsioonilise aktsiooni vajadust ja parimat tak-
tilikat võitluse uue ühiskondliku ideaali eest. Seega õpetasid Marx
ja Engels ajalookäiku analüüsima hoopis uutelt, konkreetseilt vaate-
kohtadelt ja selles nägema verevaeste abstraktsioonide asemel konk-
reetsete motiivide mõjul toimivaid reaalseid inimesi ja neist koosne-
vaid reaalseid ühiskondlikke rühmitisi — klasse, mida tegelikus
eluvõitluses hoidsid koos materiaalsed eluhoiu huvid. See uus mark-
sistlik teooria andis lõpliku hoobi senisele tegelikkusest kaugel,
„puhta“ filosoofilise mõtte kõrgustes hõljuvale idealistlikule eluvaate-
tele ja rajas selle asemel hoopis kainema ja realistlikuma hoiakuga
eluvaate. Ühtlasi lähendas ta marksistliku ühiskonna- ja ajalookäsi-
tuse tõelisele, tegelikule elule, mille olulisi ülesandeid see pidi siit-
peale esijoones teenima.

Juba esimene neist ühiselt koostatud töist, noorhegeliaanide vastu
suunatud poleemiline traktaat „*Die heilige Familie*“ (1845) sei-
sab täielikult uue maailmavaate teenistuses. See teos on kirjutatud
peamiselt Marxi poolt; Engelsi sulest pärinevad vaid paar lühemat
peatükki. Siin arvustatakse teravalt Hegeli koolkonnale omast idea-

⁷ G. Mayer, *op. cit.*, lk. 172—184, 192.

listlikku ajalookäsitust, mille järgi inimkonna ajaloos tulevat näha vaid absoluutse vaimu eneseväljendust lakkamatu muutumise ja arenemise teel, kuna inimkond ise moodustavat vaid absoluutse vaimu huve teeniva passiivse materjali. Selline ajalookäsitus kajastavat vaid ristiusu dogmat vaimu ja materia, jumala ja maailma vastuolu kohta ja andvat iganenud teoloogilistele seisukohtadele uue, moodsama filosoofilise sõnastuse. See idealistlik käsitus omistavat ühtlasi liiga suurt osatähtsust üksikisikule ja tema intellekti kui vaimse elemendi kandja kriitilisele tegevusele, alahinnates samal ajal laiemaid rahvamasse, kes ei etendavat mingit aktiivset osa ajaloolise arengu käigus. Töös pilgatakse suure teravmeelsusega Bruno Bauerit ja teisi noorhegeliaane, kes pidavat ennast absoluutsele vaimule omase eneseteadvuse peamiseks kandjaks sessinatses maailmas ja uhkes eraldumuses seisvat kaugel igasugusest praktilisest tegevusest, vaadeldes vaid „kriitiliselt“ maailma ja temas arenevat elu teoreetilise mõtte kõrgustikelt. Vastandina sellisele spekulatiivsele ajalookäsitusele rõhutavad autorid töötavate rahvamasside aktiivset, loovat osa elu kujundamisel ja arendamisel ja nõuavad tõeliste inimeste ja nende ajaloolise arengu teaduspärast uurimist. Teose Engelsi poolt koostatud osas rünnatakse ägedasti seda mugavat blaseeritust, mille mõjul noorhegeliaanid omistavad erakordselt suurt tähtsust vaid üksikute kriitiliste peade vaimusünnitustele, kuna töötavate kihtide materiaalseid hüviseid tootvas tegevuses nad ei taha näha mingit loovat tööd. Edasi arvustab Engels ajaloo personifitseerimist noorhegeliaanide poolt, kelle järgi „ajalugu“ otsekui mingi isiksus võitlevat iseseisvalt oma võitlusi, kasutades inimesi vaid passiivsete tööriistadena, lihtsate vahenditena oma eesmärkide taotlemisel. Vastandina sellisele käsitusele väidab Engels, et ajalooline areng toimub vaid inimeste kaudu, nende teotsemiste varal. „Ajalugu“ ise ei taotle mingeid erilisi eesmärke, vaid seda teevad reaalsed, oma eluliste huvide eest võitlevad inimesed. Kui noorhegeliaanid masside „labaselo teotsemisele“ vastu seavad üksikute individuaalsete suuruste „vaimu“, siis tähendavat see vaid tagasilangemist Feuerbachi poolt juba ületatud kristlik-germaanlikku dualismi. Sellisele elukaugele ja viljatule „kriitikale“ seab Engels vastu inglaste ja prantslaste poolt arendatavad hoopis elulähedasemad mõttesuunad, mis lähtuvad kannatavaist, tundvaist, mõtlevaist ja teotsevaist reaalseist inimesist: „Seetõttu on nende kriitika samal ajal läbi imbunud praktikaga, nende kommunism on sotsialism, mis sisaldab endas praktilisi, tajutavaid üritusi, milles leiab endale väljenduse mitte ainult aatlemine, vaid ka praktiline tegevus; nende kriitika on seetõttu kehtiva ühiskonna elav, tõeline kriitika, ta „languse“ põhjuste tunnetamine“⁸.

Selles idealistlike „pühakute“ paljastamiseks koostatud teoses

⁸ K. Marx ja Fr. Engels, Teosed III, venekeelne väljaanne, lk. 184.

esinevad Marxi ja Engelsi uue ajalookäsituse elemendid esmakordselt selgemal ja kindlamal kujul. Vastandina noorhegeliaanide spekulatiivsele idealismile ja edevale „vaimu“-kummardamisele ja ühtlasi täiendusena Feuerbachi abstraktse inimese kultusele rõhutavad Marx ja Engels siin vajadust uurida ja jälgida elavate, tõeliste inimeste teotsemisi nende kõige mitmekesisemais avaldusvormes ja juhiavad ühtlasi tähelepanu laiade töötavate masside tegevuse osatähtsusele üldises ajalookäigus. Tehes sellest seisukohast prognoosi tuleviku suhtes väidavad nad, et proletariaadil seisab ees suur maailmaajalooline ülesanne sotsiaalse revolutsiooni algatamisel ja lõpuleviimisel. Veelgi üksikasjalisemal ja juba üsna viimisteldud kujul esineb materialistlik ajalookäsitus Marxi ja Engelsi järgmises ühises suuremas töös „*Die deutsche Ideologie*“, mis aga jäi omal ajal avaldamata ja on esmakordselt trükki toimetatud alles Nõukogude Liidus.

P. Tarvel.

(Järgneb.)

Witte rahareformist.

Ajajärku a. 1890—1906 on vene ajalooteaduses nimetatud ka Witte ajajärguks. Sellel vahemikul leidis aset tsaristliku Venemaa majanduse arengus mitte ainult ainulaadselt kiiretempoline tootvate jõudude areng, vaid sellal teostati ka Venemaa suurimad reformid pärast 1860. aastaid. Nende hulgas on Witte poolt läbiviidud rahareformil eriti suur tähtsus kogu majanduselu konsolideerimises, mis avaldas oma järelmõju ka järgnenud tormistel aastatel, kus ei sõjakaotus Jaapani vastu ega poliitiline revolutsioon 1905.—1906. a. ei suutnud kõigutada selle reformiga loodud stabiilset rahasüsteemi.

Meie ülesandeks on selle rahareformi teokssaamise vaatlemine. Kuid on ilmne, et meie ei saa piirduda ainult selle reformi läbiviimise n.-ö. tehnilise külje vaatlusega, vaid peame välja selgitama selle reformi seose tolle aja majanduseluga, vaatlema neid ühiskondlikke kihte, keda see reform puudutas ning kes võtsid osa võitlusest, mis käis ühenduses reformi läbiviimisega, ning vaatlema uuenduste mõju maa pärastisele arengule.

Vaadeldavaks ajavahemikuks selgus juba, kellele tuli kasuks 1861. a. talurahva vabastamine. Teatavasti seisis see vabastamine selles, et talunik vabanes mõnesugusel määral isikulisest sõltuvusest mõisniku suhtes. Ta sai kodaniku õigusi, võis astuda tsiviilõiguslikesse vahekordadesse, sai hagiõiguse, õiguse teotseda ettevõtjana ärielus, õiguse naituda jne. Talupoegkond sai kitsa ning täpselt piiritletud kompetentsiga omavalitsuse. Teiselt poolt aga kaotas talunik mõisnikule suure osa maast, mida ta oli seni harinud (mustmulla-

rajoonides kuni 20%, üksikutes kubermangudes kuni 40%), ja kaotas mitte ainult hulgalt, vaid ka omaduslikult. Mõisnik võis kasutada ja kasutas ohtrasti talumaade vahetamise õigust selleks, et omandada paremaid talumaid. Lisaks pidi talunik temale jäänud maa välja ostma kohati 2—3-kordse, kõikjal aga turuhinnast palju kallima hinnaga¹. Prof. Ozerovi andmeil talupojad pidid 1899. a. maksma kõiki otsemakse kokku 187 miljonit rubla, tegelikult maksid aga vaid 26 miljonit, kuna võlg kasvas 161 miljoni rbl. võrra. Ja nõnda aastast aastasse². See talude kiire võlastumisprotsess sõltus esijoonel maa väljaostu ränkadest tingimustest.

Vaatamata ühismaavaldusele, obštšinale, solidaarsele vastutusele võlgade tasumise eest ning sellega ühenduses — vähemalt teoorias — tagatisele, et igal kogukonnaliikmel pidi olema oma maalapp — hingemaa, toimus külas üsna kiire diferentseerumine. Nii oli sajandi lõpul külades vaevalt viiendikku moodustava jõuka osa käes 35—50 % kogu talupoegade maast ja 37—57% karjast. Kehvikutel ja keskureil, keda arvestati poole peale kogu küla elanikest, oli maad vaid 20—30% ja 14—30% karjast. 29% talundeist olid hobuseta, 30%-l oli vaid üks hobune. Nii oli vene küla tugevasti lahkuviline, sest pool kogu küla ühiskonnast oli välja suletud töövahendite ja maaomandi kasutamisest, olles sunnitud ülalpidamist otsima palgatöölisena.

Teiselt poolt ei suutnud ka kõik mõisnikud kohaneda uue olukorraga, lühikese ajaga rahamajandusele üle minna — ja nii toimub pärast 1861. a. laialdane mõisamaade üleminek uute omanike kätte, mida prof. Ozerov hindab $\frac{1}{3}$ -le nende käes olevast maast. Nende aastate jooksul (1863—1902) müüdüd maast (kokku 25,5 miljonit tiinu) läks suur- ja väikekapitalistide kätte enamik (ligemalt 16 miljonit tiinu), kuna talupoegadele läks vaid 9,5 miljonit tiinu³.

Selle võrdlemisi kiireloomulise diferentseerumise tulemusena kujunes olukord, kus turukäibesse tõmmati mitte ainult suurmajapidamised, arvult 30 tuhat, kellel oli maad 70 milj. tiinu, à keskmiselt 2333 tiinu, vaid ka küla jõukam kiht, kelle arvu hinnati 1,5 milj. talundile ja kellel igal oli maad keskmiselt 46,7 tiinu, hakkas ikka rohkem vilja kasvatama turu jaoks. Küla kehvikud, arvult 10,5 milj. talundit, igal keskmiselt 7 tiinu maad, esinesid viljamüüjatena vaid häda sunnil sügiseti, et maksudeks raha saada, kuna kevaditi see kiht oli sunnitud vilja ostma, muidugi tunduvalt kallima hinnaga. See kiht andis ka enamiku hooajalisi põllutöölisi nii külas endas kui ka mõisa põllule.

¹ БСЭ (= Большая Советская Энциклопедия, Москва 1937), XXXV, lk. 37.

² И. X. Озеров, Экономическая Россия и ее финансовая политика, Москва 1905, lk. 17.

³ Озеров, *op. cit.*, lk. 30.

Vaatamata talurahva rabastamisele ning laialdase raudteevõrgu loomisele jäi põlluharimine niisama primitiivseks, nagu ta oli XIX saj. keskel. Endiselt jäid valitsema üpris ekstsensiivsed ning ebaratsionaalsed põlluharimissüsteemid: kolmepõllusüsteem (peamiselt halja kesaga) sisemaal ning veelgi ekstsensiivsemad süsteemid ääremail. Ühtlasi näeme endiselt armetut karjanduse olukorda, primitiivseid tööriistu, puudulikku väetamist ja kõige selle tulemusena madalaid saake. Eriti mahajäänud oli talunike põlluharimine.

Siiski, mõningat edu võis märgata ka Vene põllunduses. Seda näitas söödi ja jäätmaa aluse pinna vähenemine, kuna vastavalt suurenes juurviljade ning põldheina osatähtsus. Ent need muutused toimusid väga aeglaselt ega suutnud esile tuua sügavat murrangut⁴. 1881—1901, s. o. 20 aasta vältel suurenes põllupind 7,9% võrra, ääremaades uudismaa ülesharimise, siseriigis aga heina- ja karjamaade üleskündmise teel⁵. Ometi see külvipinna ning saakidegi suurenemine ei suutnud sammu pidada rahvaarvu kasvuga, mille tagajärjeks oli külvipinna langus ning tookide vähenemine *per capita*. Prof. Ozerov toob selle kohta järgnevaid arve: 1866.—70. aa. toodeti Euroopa Venes (50 kubermangus) 1000 elan. kohta 3230 kuli⁶ toiduvilja, 1886.—90. aa. — 2918, 1891.—95. aa. — 2803 kuli⁷.

Pilt poleks täielik, kui jätaksime vaatlemata vilja väljaveo küsimuse. Selle kasv jõudis kaugele ette toodangu kasvust, kuna ta ajavahemikul 1861—1900 kasvas neljakordseks, 110 miljonilt puudalt 442,7 miljonile puudale. Kui arvestame ka seda tegurit ning seame küsimuse, kui palju jäi siis vene rahvale endale tarvitada, saaksime vastuse: „Vaatamata oma tohutule vilja väljaveole eelsõjaaegne Venemaa teraviljade tarvitajana seisis viimasel kohal tähtsamate Euroopa riikide seas: teiste sõnadega, ta vedas välja saadust, milles tal endal oli suur vajak. Venemaa osa maailmaturu suure teraviljadega varustajana osteti ta enda rahvastiku alatoitluse ning kiduraksmuutumise ja tema karjanduse allakäimise hinnaga⁸.“ Veel masendavamalt resümeerib selle nähtuse prof. Ozerov: „16 aasta jooksul (1883—98) Venemaa nälgis kuus korda ja oli nälgimise lävel neli korda, mis lükkab ümber tavalised kujutlused heast saagist ning ikaldusest, sest peab tunnistama, et normaalne nähtus Venemaal on ikaldus, kuna hea lõikus on erand; see tuleb sellest, et kõikumised toimuvad madalate saakide alusel⁹.“

Riigi põllunduspoliitika soodustas igati vabade töökäte külast

⁴ В. Э. Ден, Курс экономической географии, Москва 1924, lk. 194 (tsiteeritud edaspidi: Курс).

⁵ Ден, Курс, lk. 194.

⁶ 1 kuli = 145 (rukkeid) või 165,6 kg (nisu).

⁷ Озеров, *op. cit.*, lk. 7.

⁸ Ден, Курс, lk. 185 j.

⁹ Озеров, *op. cit.*, lk. 35.

väljalülitamise protsessi. Talurahva vabastamise üheks momendiks oli tema eraldamine maast, maa taasomandamine oli seotud ränkade tingimustega — soodustas ju kõrge hind maa üleminekut rahaka elemendi kätte. Riigi laenupoliitika soodustas vaid neid, kes jõudsid tagada laenu tagasimaksmist. Maksustamispoliitika rõhus täiel jõul maa kehvikuid, kuna eesõigustatud seisused olid kas hoopis maksuvabad või maksid suhteliselt väikest osa. Seevastu nad kasutasid aga rikkalikult avatud kraanide õnnistust.

Eriti ilmekalt avaldus riigi põllunduspoliitika aadli ja suurkapitali huve teeniv iseloom asundamisküsimuses. Nägime eespool, kuidas vene küla kannatas terava kroonilise rahvastiku ülitihene mise all. Samal ajal aga ootasid ääretud legendikud asjatult asunikke, keda sinna ei tulnud ja kes sinna ei saanudki minna, sest riigivõim pidas säärast ümberasustamist ebasoovitavaks ning vastavalt ei toetanud üritusi, mis oleksid soodustanud ümberasumist. Mida rohkem tööta käsi sisemaal, seda kasulikum oli see nende eksplua teerijale¹⁰.

Sellega oleme jõudnud esimese tähtsa eelduseni, millele rajanes 1880.—1900. aastate tormine tõus tööstuses: massiline vaba odav tööjõud. Vaba kahes mõttes: esiteks kui isikuliselt sõltumatu, tsiviilõiguste ja -kohustuste kandja subjekt, teiseks vaba tööabinõudest, s. o. sunnitud oma tööjõudu müüma selleks, et elada. Kui tähtis oli see eeldus, seda näitas kogu Vene vabriku ajalugu, mis rajanes teorjusele ning mis kokku varises võistluses välismaise vabale tööjõule rajatud tööstusega.

M. Pokrovski, käsitledes mainitud ajajärku Vene ajaloos, väidab, et seda iseloomustava seiga — tormise tööstuse kasvu — kutsusid välja kaks tegurit: 1) välismaa kapitalituru üleküllastus ning sellest tingitud suur kapitali juurdevool Venemaale, 2) põllumajanduse kriis Venes¹¹.

Investeeringimist otsiv välismaa kapital hakkas Venesse tungima juba Witte eelkäija, rahaminister Võšnegradski ajal (1886—1892), kes soodsat rahaturu seisundit kasutas riigivõlgade konverteerimiseks, alandades võlaprotsendi 4,85-lt 4,37-le. Nelja aastaga tuli Venemaale üle 1,5 miljardi kuldrubla eest väliskapitali. Järgneva aastakümne jooksul suurenes riigivõlg ligemale 2,5 miljardi rubla võrra¹². Selle summa erikaal on seda nähtavam, kui märgime, et näiteks riigitulude eelarve oli 1,8 miljardit rubla.

¹⁰ Озеров, *op. cit.*, lk. 37 jj.

¹¹ ВСЭ, XI, lk. 323.

¹² Проф. Кашкаров, Финансовые итоги последнего десятилетия, Петербурга 1903, lk. 102.

Kuhu siis rakendati see investeerimist otsiv kapital ning tööd otsivad käed?

Vastuse saame Vene tööstuse ning raudteevõrgu ehituse ajaloo vaatlusest.

Wolf ja Klupti arvude põhjal¹³ saame tabeli tähtsamate maade tööstuse kasvu kohta protsentides ajavahemikul 1880—1900.

	1880 = 100
Inglismaa	149,0
Prantsusmaa	153,5
Itaalia	243,5
Saksamaa	260,0
USA	317,6
Venemaa	359,8
Suurriikide keskmine	230,8

Toodud tabelist nähtub vanade tööstusmaade aeglase kasvu kõrval huvitav seik: Venemaa tööstuse kasvutempo ületas sel ajal ka USA oma, mis samuti oli väga kõrge, kuna sinna voolas samuti Euroopast investeringut otsiv kapital, kuid kus puudus tõrniliseks kasvuks teine tähtsam eeldus: massiline odav tööjõud.

Kuid ka Venemaa tööstuse tormiajajärk pole ühtlane kogu selle 20 aasta kestel. Esimesel poolel (1880—1890) jääb Venemaa tööstuse kasvutempo maha veel kõigest oma võistlejaist, välja arvatud Inglismaa. Alles järgneval aastakümnel (1890—1900) sünnib järsk hüpe: Sel ajavahemikul on kasvutempod järgmised:

Prantsusmaal	118,0	Itaalias	140,0
Inglismaal	127,4	Saksamaal	162,5
USA-s	136,0	Venemaal	226,0

See Venemaa tööstuse tormine kasv on suur mitte ainult suhteliselt, vaid ka absoluutselt. Näiteks kolme aasta jooksul (1898—1900) asutati rohkem kui 500 uut aktsiaseltsi. Arimaksudest laekuvad riigitulud kõnelevad sama: 1884. a. — 21,1 miljonit, 1898. a. — 48,2 miljonit, 1899 — 61,1 miljonit, 1900 — 69,8 miljonit rubla. Näeme tõusu 21 miljonilt 70 miljonile¹⁴.

Tööstuse nii silmapaistva kasvu aluseks oli laialise raudteevõrgu loomine. Seda mitte ainult selle läbi, et raudteede ehitus nõudis ise tohutu hulga töödeldud metalli, vaid ka sellega, et arenenud ja odav transport tegi alles võimalikuks enamikus kohtades suurtööstuse tekkimise, võimaldades ühte kohta kokku vedada toor- ja küttaaineid töötlemiseks ning toimetada valmiskaupu tarvitajale.

¹³ Вольф и Клупт, Статистический справочник экономической географии, Gosizdat 1934, lk. 74.

¹⁴ Н. Н. Покровский, О подоходном налоге, Petrograd 1915, (Приложение), lk. 116.

Raudteevõrgu ehituse vaatlus annab ühtlasi kujuka pildi olustikust, milles toimus see tõusu periood Vene majanduses. Raudteevõrgu ehitus Venes jaguneb nelja järku: 1) kuni 1860. a., 2) 1860—1880, 3) 1880—1913, 4) sellele järgnev aeg. Esimesel ajajärgul ehitas riik plaanitul üksikuid raudteid, mitte raudteevõrku, teisel ehitati 21 000 km. Teisele perioodile on iseloomulik, et riik loobus ise ehitustegevusest, kuid kasutas raudteede ehitust sisemaal metallurgia ülesehitamise soodustamiseks, kuna esimesel perioodil sellevastu imporditi kõik vajalik materjal, milleks kulus Brandti andmeil 70-ndate aastate lõpuni 1 miljard rubla¹⁵. Ehitati eraettevõtlaste poolt, kuid riigi võttes omaks nn. prantsuse süsteemi kogu selle pahedega, s. o. tagades erakapitalile kindla kasumi ka aktsiakapitalilt ning andes rea teisigi soodustusi. Usk eraettevõtlaste nõiaväesse oli nii suur, et ka riigi raudteed anti välja eraettevõtetele ekspluaateerida. 1878. a. oli kõigi raudteede põhikapitalist riigi poolt tagatud 89% ehk 1,75 miljardit rubla. Sel tagatisel oli väga reaalne tähtsus: riik maksis igal aastal raudteevõrku investeeritud kapitalile juurde 50 miljonit rubla. 1878. aastal olid raudteed riigile võlgu 515 miljonit rubla, mille tagasisaamiseks puudus igasugune lootus.

Järgneval perioodil suurenes riigi algatus nii raudteede ehitustegevuses kui ka juba olevate erateede riigile tagasiostmises. Samuti hakkas riik enam korraldama ka eravaldues olevate teede ekspluaateerimist (1887. a. tariifid). Aa. 1880—1890 ehitati ainult 9000 km, aa. 1891—1900 aga 21 000 km¹⁶. Võrdluseks märgitagu, et kogu raudteevõrk Itaalias oli sel ajal vaid 16 000 km. Ükski teine riik ei jõua sel ajajärgul Venemaaga raudteede ehitamises võistelda. Juurdeehituse protsent ja kogu ulatus on sellal Venemaa omaga võrreldav ainult Briti Indias (54% — 14 000 km).

Raudteede ehitus oli hiilgavaks äriks eraettevõtlastele: ühe kilomeetri ehitus läks tavaliselt kaks korda kallimaks eelarvestatud normaalsest hinnast¹⁷. Raudteesse investeeritud kapitali kasum oli tagatud, kuigi raudteed sattusid üha suurematesse võlgadesse. 1. jaanuaril 1901. a. oli riigil võlga 6193 miljonit rubla, sellest raudteede oma 2800 miljonit rubla. Samal ajal kui riigi üldiste väljaminekute katteks tehtav võlg suurenes aastast keskmiselt 27 miljoni rubla võrra, suurenes raudteede võlg aastast 120 miljonit rubla¹⁸. Lõpuks olid raudteed metallitööstuse peamised tarbijad, tarvitades kuni poole kogu vene metallitööstuse toodangust, kuna külasse läks vaid 14%, kuigi seal oli kätendav puudus metallist. Vene talupojal on metalliks

¹⁵ В. Ф. Брандт. Иностранные капиталы в России II, Peterburi 1899.

¹⁶ Ден, *op. cit.*, lk. 594.

¹⁷ П. Н. Мнгулин, Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1893—1902), Нарков 1902, lk. 301.

¹⁸ Озеров, *op. cit.*, lk. 161.

vaid rist kaelas ning viiekopikaline vaskraha taskus, nagu iseloomustas seisukorda prof. Ozerov¹⁹.

Niisiis vaadeldaval ajavahemikul oli tormise tööstusliku tõusu aluseks erakordselt kiire raudteede ehitus. Raudteede ehitus vajas erakordselt palju metalli, niihästi omast toodangust kui ka impordist. Metallitootmine nõudis hiigelkapitale ja võis toimuda ainult suur-tööstusena. Suurte metallurgiliste tehaste ehitus ning käigushoidmine andis vägeva tõuke ka kergetööstuse arenemisele, sest ühes rasketööstuse hooga kasvuga kasvas hoogsalt ka palgatööliste arv, suurenedes vaadeldava ajavahemiku lõpul igal aastal keskmiselt 100 000 võrra, millega kasvas siseturg tarbimiskaupadele. Tööstuse tõus tähendas ühtlasi linnastumisprotsessi kiirenemist. Uute linnade kasv tekitas lugematu hulga uusi nõudeid tööstusele ja ehitustegevusele: elamute, koolimajade, liiklusvahendite, haldusasutiste jne. näol, tõstis üles sotsiaalseid probleeme ja tekitas elevust kultuuritegevusegi alal. Kõige selle kireva, kaootilise, kõigis ühiskondliku elu avaldusis erksa elevuse esilekutsuvaks jõuks oli väliskapital, mis esijoones suundus rasketööstusse.

Vaatleksime rasketööstuse kasvu tähtsamais riikides ajavahemikul 1890—1900²⁰.

Maa nimetus	Süsi 1895 = 100	Malm	Teras 1890 = 100	Nafta
Briti	141,3	113,8	139,0	—
Prantsusmaa	165,0	135,0	228,6	—
Saksamaa	203,0	158,5	290,9	—
USA	240,0	149,0	239,5	132,0
Venemaa	400,0	322,0	540,0	280,0

Nagu näeme, Venemaa metallurgia kasv on sel ajal kiirem kui ühelgi teisel maal, kaasa arvatud USA. Tõsi, Venemaa rasketööstuse tormist kasvutempot aitab seletada madal lähtepunkt. On ilmne, et näiteks malmi toodangut 0,9 miljonilt tonnilt on suurriigil kergem kolmekordistada kui neljalt miljonilt tonnilt, kuid ka selle asjaolu tähendus nõrgeneb, kui peame silmas, et lähtepunkt oli madal mitte ainult selle ühe ala jaoks, vaid et peaaegu kõik tööstusharud olid välja arendamata. See asjaolu tekitas tööstuspioneeridele lugematuid raskusi igal sammul. Ainult ühel alal sammus Venemaa tol ajal esirinnas ka absoluutsetes arvudes: nafta tootmises. Tema peamine võistleja — USA — jäi temast tunduvalt maha (2 miljonit tonni). On märkimisväärne, et 10,3 miljonit tonni on peagu tipuks, milleni üldse jõudis tsaariaegne naftatoodang. Pärast 1905. aastat jäi toodang sellest tunduvalt madalamaks.

¹⁹ Озеров, *op. cit.*, lk. 58.

²⁰ Вольф и Клуит, *op. cit.*, lk. 475.

Kergetööstuse kasvutempo oli tunduvalt aeglasem. Kaaluvaima osa, tekstiiltööstuse toodang kasvas vaadeldaval ajavahemikul vaid kahekordseks (463 miljonilt 946 miljonile rublale), tööliste arv 399 000—642 000²¹. Rasketööstuses olid vastavad arvud tunduvalt suuremad.

Ruumipuudusel ei saa meie jätkata teiste alade vaatlust, märgime vaid kokkuvõttes, et 1899. a. oli tööliste üldarv tööstuses (käitistes üle 16 töölisega ning toodanguga üle 1000 rubla) 1 742 000, vabrikuid — 38 401 ja nende toodangu väärtus 2 745 145 000 rubla²².

Vaadeldagem nüüd lühidalt ka riigi tööstuspoliitikat. Nagu juba eeltoodust nähtus, oli riigi eesmärgiks rajada võimalikult lühikese ajaga moodne rasketööstus kui maa üldise industrialiseerimise alus. Selleks otstarbeks tõmmati maale oluliste soodustuste abil suuri väliskapitale ja ehitati kahjudega töötav raudteevõrk — sel eesmärgil pandi 80-ndatel aastatel kehtima ülikõrge tollitariif, minnes üle järsuilmelisele protektsionismile. Nii võeti tolli kivisöelt Balti mere sadamais 1,5 kop., Musta mere sadamais 6 kop. puudalt, samal ajal kui see toll oli Prantsusmaal 0,76 kop., USA-s 2 kop. Koksilt: Musta mere kaudu 9 kop., Balti mere kaudu 2,25 kop., Prantsusmaal 0,76, USA-s 3,25²³. Rauamaagilt: Venes 10,5 kop., USA-s 1,3 kop.²⁴. Malmilt: Venes 45 kop., USA-s 12,5, Prantsusmaal 9,00, Saksamaal 7,8 kop.²⁵.

Raudnaelte sisseveotoll oli Venes 1 rubla 40 kop. kullas; USA-s, kus samuti aeti kõrget protektsionistlikku poliitikat, võeti aga raudnaelte puudalt 42 kop.²⁶.

Mis oli säärase tollipoliitika tulemuseks? Metallide ja nendest toodetud esemete ebanormaalselt kõrged hinnad. Selle tagajärjel läks vabrikute ehitamine Venes kalliks, näit 40 000 värtnaga tekstiilvabriku ehitamine läks Inglismaal maksma 12—15 rubla värten, Venes aga 25—30 rubla. Selle tagajärjel vajavad ka kõik teised tootmisalad kaitset või kasutavad seda ülikõrgete kasude kokkuvõtmiseks. Opetlik on selles suhtes võrrelda vene suhkru tootmise ja tarbimise kohta käivaid andmeid. 1894.—98. a. andis 7 suhkruvabrikut aastas puhaskasu 17—78%. Dividendidena väljamakstud summad olid 117—170% põhikapitalist, peale selle puhaskasust suured summad tagavarakapitaliks (27—97%) ning gratifikatsiooniks juhatusele²⁷.

²¹ Озеров, *op. cit.*, lk. 63.

²² Озеров, *op. cit.*, lk. 67.

²³ В. Э. Ден, Каменноугольная и железодобывающая промышленность, Peterburi 1907, lk. 55.

²⁴ Ден, Курс, lk. 543.

²⁵ Ден, Курс, lk. 172.

²⁶ Озеров, *op. cit.*, lk. 59.

²⁷ *Ibid.*, lk. 211.

Suhkrult oli toll 4,5 rubla puudalt; aktsiis 1,75 rubla ning üle normi turule lastud suhkrult 3,5 rubla. Tulemusena oli suhkru hind siseturul nii kõrge, et selle tarbimine *per capita* oli vaid 9,7 naela, kuna näiteks Inglismaal see oli 90,9 naela, Taanis 60,2, Saksas 25,8 naela²⁸. Siseturu ülemääraselt kõrge hinna arvel paisati suhkrut välisturgudele isegi alla omahinna: nii saadi Londoni turul suhkrust vaid 1,26—1,47 rubla puudast. Suhkru eksport aga oli üsna suur, kõikides 7,5—11,5 miljoni puuda vahel²⁹.

Käesolevas töös ei võimalda ruum pikemalt peatuda sellel teemal. Seepärast piirdugem faktiga, et Vene tööstuspoliitika suundus raske-tööstuse ülesehitamisele, mobiliseeris selleks suuri kapitale ja pani kehtima ülikõrge kaitsetollide süsteemi. Tööstuses saavutati enne-olematu tõusuhoog, kuid see paisumine rajanes nõrgale alusele, — välismaalt laenatud kapitalidele, mille võlaprotsentide ja kustutuse arvel tuli aastas maksta kuni 300 miljonit kuldrubla, mis aktiivse kaubabilansi puudumise korral tuli katta uute laenudega. Siseturg oli äärmiselt piiratud, mis oli tingitud protektsionistlikult kõrgeist hindadest ning põllumajanduse kriisist. Nii oli rasketööstus üha suureneval määral sunnitud otsima tuge riigivõimult tema heldekäeliste tellimiste, preemiade ja ka välispoliitika suuna mõjustamise näol, nagu seda näiteks olid Kaug- ja Lähis-Ida turgude vallutus-püüed.

Eespool märkisime juba, milline eluline tähtsus oli aktiivsel väliskaubanduse bilansil mitte ainult Vene rahakursile, vaid ka riigi majanduspoliitika edukuse tagamisel. Vene väliskaubanduse bilanss kasvas 1880.—1899. aastatel 1084 miljonilt rublalt 1343 miljonile rublale. Seega oli kasv 23,6%, kuna Inglismaal see oli 19,5, Prantsusmaal 2, USA-l 38 ja Saksamaal 70%. Saksamaa ja USA suure erikaalu tõttu maailmakaubanduses vähenes Venemaa erikaal maailmakaubanduses 3,8%-lt 3,4%-le, kuigi temal oli tõus tunduvalt suurem Inglis- ja Prantsusmaa omast. Väljaveo koostis oli ülekaalukalt agraarse iseloomuga, kusjuures domineeris teravili. Nii oli 1870.—80. aastatel viima koostises vilja üle 50% ja ka ajavahemikul 1886—90 andis vili 51,5%³⁰. See on oluline seik, mille tähtsus selgub edaspidi, kui vaatleme rahareformi ümber käinud võitlust. Seda väljaveo-poliitikat iga hinna eest kirjeldab prof. Ozerov nõnda: „Meie kasutame kõiki vahendeid, et sulgeda välismaa importi ning vastupidi — et suurendada eksporti; siit on pärit ka alandatud raudteetariff eksportkaupadele. Meie veame välja kõike — vilja, liha, mune, sellega veame välja ka oma pinnast, veame välja isegi oma

²⁸ *Ibid.*, lk. 50.

²⁹ *Ibid.*, lk. 214.

³⁰ БСЭ, XI, lk. 715.

karvu — ehk nagu ütles Võšnegradski: „Enestel koriseb kõht, aga välja vaeame“³¹.

Käsitöökäes üldise majanduselu elavnemisega, rahamajanduse kasvuga arenes ka pangandus. Riigipank, kel oli finantseerimise kaudu majanduselu mõjustamises keskne tähendus, asutati a. 1860. Sellele järgnes elav „gründertumi“ ajajärk (1864—73), millal erakapital, sealhulgas domineerivalt väliskapital, hoogsalt investeerus pangandusse, nii et ajajärgu lõpul teotses Venemaal juba 26 erakrediitiasutist. Sealhulgas asutati ka pärastised suurpangad: „Peterburi Erakommertspank“, „Peterburi Rahvusvaheline Kommertspank“ (1869), „Vene Väliskaubanduse Pank“ (1871) jt. Järgneval perioodil 1873—94 loodi juurde 11 uut aktsiakommertspanka (kokku seega 37, kellel oli ainuüksi sisemaal 138 osakonda).

Meie vaatlusalusel ajavahemikul toimub panganduses järgmisi muudatusi: pankade arv kasvab vaid 5 võrra ehk 13,5%, kuid pankade tegevus näitab suurejoonelist elavnemist. Nii on pankade üldbilanss suurenenud enam kui 100%. Ka hoiuste arv ning eriti suurus osutavad enam kui kahekordset kasvu, mis tunnistab rahakapitalide kogunemisest pankadesse, rahamajanduse kiirest võidukäigust³².

Rääkimata erakrediitiasutistest, millede tegevus oli suunatud tööstuse ja kaubanduse finantseerimiseks, oli ka Riigipanga võlgade portfell koormatud, eriti suurkapitali võlakohustustega. „Väikese mehe“ — käsitöölise ning väikepõllumehe — krediteerimine, mis põhikirja järgi küll pidi olema ka panga ülesanne, oli tegelikult silmatorkavalt väike, moodustades kaugelt üle miljardilise bilansist vaid 0,04%! Ja seegi krediteerimine vähenes iga aastaga. Nii anti käsitööstusele krediiti 1897. a. 705 000 rubla, 1898 — 285 000 ja 1901. a. 272 000 rubla. Põllutöömashinate ja -riistade ostuks anti laenu: 1897. a. — 470 000, 1898 — 322 000, 1900 — 168 000, 1901 — 278 000 rubla — ja seda ajal, kui Riigipanga operatsioonid tõusid kuni 1,5 miljardi rublani³³.

Ülaltoodud ülevaates jäi meil käsitlemata Vene vääringu ajalugu. Vene vääring oli korrast ära juba Krimmi sõjast peale. Teoreetiliselt kehtis hõbevaluuta, tegelikult aga oli käibel paberrubla, mida emiteeris riigikassa. Pärast Riigipanga asutamist toimetas see emissiooni riigikassa arvel. Kuid rahvusvahelistes maksetes figureeris maksuvahendina kuld. Sisemaal käibel olev krediitrubla kurs oli väga kõikumine, osutades pidevat langustendentsi, vaatamata kõigile katsetele seda langust seistada. Nii langes see ajavahemikul 1859—68 keskmiselt 13%. Järgneval perioodil, mil Vene finantsid tunduvat paranesid, oli langus siiski 17%, kuna viisaastakul 1876—80, seoses erakordsete kulutustega Türgi sõja ja Balkani segaduste puhul,

³¹ Озеров, *op. cit.*, lk. 165.

³² BCЭ, IV, lk. 473.

³³ Озеров, *op. cit.*, lk. 128 jj.

langes kurss 32% alla pariteeti. Vaatamata rahaminister Bunge energilistele katsetele deflatsiooni abil parandada kurssi — paberraha vähendati käibelt 87 miljoni rubla võrra — ja ka teistele majanduslikele reformidele halvenes ometi kurss, langes 37% alla pariteeti. Võsnegradski-aegne (1886—92) riigieelarvete täitmine ülejäägiga, aktiivne kauba- ja isegi maksebilanss ei suutnud ometi tunduvalt parandada kurssi — see seisis 35% alla pariteeti. Kuid need olid keskmised langusprotsendid, mille piirides toimus üksikuil aastail hoopis suuremaid kõikumisi: näiteks oli kurss 1871. aastal 20,4%, kuid 1888. a. 50,08% alla pariteeti³⁴.

Mis oli säärase kõikumiste põhjuseks? Prof. Migulin võtab need põhjused kokku kolme punkti: 1) Vene maksebilansi pidev pas-siivsus; 2) selleks kaasaaitavad vene magnaatide välismaareisud, milleks aastas kulutati sularahas ca 100 miljonit rubla; 3) lopsakas börsispekulatsioon Vene rublaga³⁵.

Kes vajasid stabiilset valuutat, kellele oli kursi pidev langus kahjulik? Kasvava tähtsusega tööstusele ja kaubandusele. Neile oli ebastabiilne valuuta kahjulik, sest see raskendas importi, tööstuse ülesehitamiseks ja ka juba töötavale tööstusele vajalikku tooma. See oli ebamugav ka selle tõttu, et muutis ebaefektiivseks kaitsetollide süsteemi, sest Vene tööstus oli ekspordist vähe huvitatud. Vene tööstustooted andsid viima koostisest vaid napilt kolm protsenti. Lisaks tõi kõikum valuuta ebastabiilsuse momendi kogu tööstuslikku tegevusse, raskendades kalkulatsioone jne. Nii näeme ka Venes tööstust ja kaubandust tol ajal kindla valuuta nõudjaina.

Neile tuli lisaks vägev liitlane: riik. Sedamööda, kuidas suurenes riigi välisvõlgnevus, kasvas riigikassa huvi rahakursi vastu. Nägime eespool, et XX sajandi alguses riik pidi väliskohustuste katteks maksma aastas kuni 300 miljonit rubla kullas. Et see summa tuli maksta kullas, siis olenes rahakursist, kas tuli tegelikult maksta 300 miljonit või 450 miljonit.

Juba Witte eelkäijad tegid katseid stabiliseerida valuutat. Pärast oma esimest katset 1862. — 63. a. tõsta välislaenu abil (15 miljonit naela) paberrubla kurss *al pari*, mis lõppes täieliku fiaskoga, minnes riigikassale maksma kümneid miljoneid kuldrublasid, tegi rahaminister krahv Reutern 1876. aastal uuesti katset stabiliseerida vääringut kulla alusel. Selle eelsammuna ta esitas Finantskomitee ettepaneku lubada ärilisi tehinguid ka kuldvaluutas. Niiviisi loodeti säilitada kulda käibel ning soodustada selle juurdevoolu välismaalt. Finantskomitee lükkas ettepaneku tagasi, põhjendusega, et „see võiks anda põhjust oletusele, kuigi alusetule, et valitsus ise ka ei omista paberrublale tema endist tähendust; seda oletust tuleks aga vältida, silmas pidades rasket aega, mis valitseb meie tööstuses

³⁴ Мигулин, *op. cit.*, lk. 27.

³⁵ *Ibid.*, lk. 34.

ja kaubanduses“³⁶. Küll võeti aga vastu ning viidi ellu tollide kallas võtmise seadus, mis, nagu eespool märgitud, huyitas just tööstus- ja kaubandusringkondi.

Rahaminister Abaza (1880—81) katsus tõsta krediitrubla kurssi deflatsioonimeetodiga. Selleks kavatses ta käibelt tagasi tõmmata Türgi sõja puhul erakorraliselt väljaantud emissiooni. Tema järglase, rahaminister Bunge (1881—86) ajaks selgus selle katse nurjumine täiesti: ära põletati vaid 87 miljoni rubla eest käibele veel mitte lastud krediitrublasid, kuna aga käibel olevat lisa, 330 miljonit rubla, ei suudetud tagasi tõmmata³⁷. Nähes katse lootusetust, kaldus Bunge vääringu stabiliseerimiseks devalvatsiooni poole, pidi aga selle läbiviimise kavatsusest loobuma liiga suure opositsiooni tõttu. Tema ajal algas kullafondi kogumine rahareformi läbiviimiseks. Rahaminister Võšnegradski (1886—92) esitaski Finantskomiteele ettepaneku fikseerida krediitrubla kurss 1 kuldrubla = 1,5 paberrubla. Finantskomitee, kuhu kuulusid ka krahv Reutern, Bunge ja Solski, kiitis Võšnegradski ettepaneku heaks. Riiginõukogus aga oldi kavale resoluutselt vastu, nii et Võšnegradski pidas paremaks selle tagasi võtta enne ametliku otsuse tegemist. Nii kukkus ka seekordne kuldvääringu siseseviimine aadlit esindava Riiginõukogu vastuseisu tõttu läbi. Ja nii piirdus Võšnegradski tegevus sel alal suurte kullareservide kogumisega. Selleks ta tegi, nagu eespool märgitud, ohtrasti välislaene, teostas riigivõlgade konversiooni, arendas iga hinna eest viima ning saavutaski aktiivse maksebilansi. Et tehingud kallas polnud lubatud, siis oli aktiivse maksebilansi tulemuseks vanade võlakohustuste tagasivalgumine Venemaale ja krediitrubla kursi tõus. Oma viima-poliitika huvides püüdis Võšnegradski seda tõusu pidurdada krediitrublade emissiooni suurendamisega. Tema ajal suurenes paber-rahade hulk 150 miljoni rubla võrra, tõustes ca 1,2 miljardi rublani, katte olles 361,5 miljonit rubla (360,3 miljonit rubla kallas ja 1,1 miljonit rubla hõbedas) chk 30,2%³⁸.

Säärased olid Witte eelkäijate sammud valuuta stabiliseerimise küsimuses. Kuidas asus asja kallale Witte? Ta ise kirjeldab oma suhtumist küsimusse nõnda: „Ma pean ütleva, et asudes rahaministri kohale mul polnud kahtlust selles, et metallile rajatud rahakäive on hüve, kuid kuna ma polnud selle küsimusega ennem tõsiselt tegelnud, siis esines minu tegevuses mitte just kõikumusi, kuid ebajärjekindlust ja selles pole midagi imestada“³⁹. Ometi see ebajärjekindlus esines vaid detailides, näiteks müntide emitteerimises enne reformi, kuid reformi läbiviimise üldpilaan oli täiesti järjekindel. Kõigepealt loodi vähemalt kassaliselt aktiivne maksebilanss,

³⁶ *Ibid.*, lk. 6.

³⁷ *Ibid.*, lk. 6.

³⁸ *Ibid.*, lk. 15.

³⁹ С. Ю. Витте, Воспоминания I, Berlin 1923, lk. 77.

siis stabiliseeriti paberraha kurss ja lahendati põhimõtteliselt metalli küsimus. Siis viidi läbi seadus, mis lubas tehinguid sõlmida kullas päevakursiga. Koguti hoolega kulda kattedeks ning püüti *de facto* luua kuldraha käivet. Alles siis, kui need majandusliku iseloomuga samud olid tehtud, asus Witte rahareformi juriidilise külje korraldamisele.

Metalli küsimuse lahendus polnud sugugi kerge. Hõbe oma väärtuse languse tõttu aitas vaid desorganiseerida vääringut. Ajavahemikul 1874—94 langes hõbeda hind 95,56 kopikalt 47,55 kopikale 1 kuldrubla eest, mille tõttu Euroopas algas 1873. aastast peale koos Ladina rahasüsteemi lagunemisega hõbeda demonetariseerimine. Kuid endised hõbevääringuga maad, esijoones Prantsusmaa, kuhu oli kogunenud suuri hõbeda tagavaru, kannatasid hõbeda hinnalangusest suuri kahjusid. Seda hinnalangust loodeti sealpool pidurdada sel kombel, et Venemaagi võtaks omaks bimetallismile rajatud vääringu, esinedes seega suure hõbedaostjana.

Witte jutustab väga kujukalt, kuidas Prantsusmaal püüti ses suhtes mõjustada Venemaad. Wittele püüdsid hõbevääringu kasulikkust selgitada mitte ainult Venemaa otsesed võlausaldajad Rothschildiga eesotsas, vaid ka teadusmehed — Léon Say — ja Prantsuse riigimehed, nimelt president Loubet ja Prantsusmaa ministrite nõukogu esimees Méline⁴⁰. Kui see „selgitustöö“ ei andnud soovitud tulemusi, siis kasutati samade ringkondade poolt Aleksander III Prantsusmaa-reisu, et keisri silmis muuta Witte kavatsust võimatuks. Lisaks saadeti Aleksander III-le Prantsuse saadiku kaudu eriline kiri Méline'i poolt ühes majandusteadlase Thierry poolt koostatud põhjendustega, milles „autorid pidasid tarvilikuks hoiatada koiserlikku kõrgust, osutades sellele, et kullale rajatud metallvääringu sisseviimine Witte poolt toob Venemaale hukatust, ning kaitsesid mõtet, et tuleks sisse viia vääring, mis rajaneks kui mitte ainult hõbedale, siis vähemalt bimetallismile, s. o. nii hõbedale kui ka kullale, nagu see on Prantsusmaal“⁴¹.

Kui peame silmas Venemaa suurt sõltuvust Prantsuse rahaturust, siis on selge, et säärane surveavaldus oli Wittele üsna ohtlik, eriti arvestades neid mõjuvõimsaid ringkondi Venes endas, kes samuti töötasid Witte vastu. Ometi jäi Witte selles küsimuses kindlaks. Vääringu aluseks pidi saama kuld. Kuid tõenäoselt selle survega seletuvad Witte suured hõbeda-ostud Prantsusmaalt vahetusrahaks koguses, mida ei vajanud käive. Venes kaitsesid hõbevääringut „Vestnik Jevropõ“ toimetaja Slonimski ja bimetallismi teoreetikud Tugan-Baranovski ning Issajev.

Kuid kuldvääringu sisseviimisel tuli toimetada väga ettevaatlikult. Tuli arvestada tõsist vastupanu aadli poolt, kes kukutas

⁴⁰ Witte, *op. cit.*, lk. 79.

⁴¹ *Ibid.*, lk. 81.

Riiginõukogus, nagu eespool juba nägime, kõik Witte eelkäijate sellekohased üritused läbi. Tuli arvestada hõbeda ringkondi, tuli arvestada kivinenud traditsiooni. Ja nii näeme, et Witte oma reformi läbiviimisel, kui selgus, et reform Riiginõukogus läbi ei lähe, läks viimastest lihtsalt mööda ja teostas reformi üksikaktidena, seades Riiginõukogu sündinud fakti ette.

1895. a. märtsis Witte algatas seaduseelnõu, mis lubas Venemaal sõlmida tehinguid kullas maksutähtpäeva kursiga. Ja kuigi kuldvääringu küsimus oli Wittel tol ajal kindlasti juba positiivselt otsustatud⁴², kinnitas ta Riiginõukogule esitatud põhjenduskirjas, et see samm mingil kombel ei püüa ette lahendada rahareformi küsimust kuldvääringu alusel. Riiginõukogu tegigi oma nõusoleku eelnõule sõltuvaks sellest tingimusest.

Kuid juba samal aastal Witte esitas nn. 6. oktoobri komisjonile lahendamiseks põhimõttelise küsimuse, kas riigikassa on kohustatud krediitrublade eest maksma kullas või hõbedas. Komisjoni, kelle ülesandeks oli leida juriidiline formel sõna „devalvatsiooni“ vältimiseks, kuulusid prof. Tsitovitš, prof. Kaufmann, dr. jur. Nekljudov jt. Komisjon asus seisukohale, et riigikassa kohustus piirdub hõbedaga. Kuna hõbeda väärtus oli langenud isegi alla paberrubla kurssi, siis sellega langeski ära devalvatsiooni ebamugav nimetus eelseisva reformi teostamisel. Komisjon arutas läbi järgmised küsimused: 1) millisele alusele rajada uus vääring, 2) milliseks määrata krediitrubla ümbervahetuskurss, 3) eeloleva operatsiooni tehnilised küsimused, 4) kuidas edaspidi korraldada emissiooni ning kuidas vastavalt muuta Riigipanga põhikirja, 5) kas aeg ning tingimused on küpsed selle reformi läbiviimiseks⁴³.

Komisjon tegi suure töö küsimuste kohta materjalide kogumisega ning läbitöötamisega. Asudes kuldvääringut pooldavale seisukohale, soovitati krediitrubla ümbervahetuse kursiks võtta keskmine krediitrubla kurss a. 1878—95, mis arvutati 65,80%⁴⁴.

14. märtsil 1896 saatis Witte Finantskomiteele esitise rahakäibe parandamiseks, milles tegi ettepaneku kõige lähemas tulevikus üle minna kuldvääringule, võttes krediitrubla ja kuldrubla suhteks: 100 krediitrubla = 66²/₃ kuldrubla.

Finantskomiteed iseloomustab Witte järgmiselt: „Enamasti Finantskomitee liikmed järgnesid mulle, mis muide on üsna loomulik, kuna Finantskomitee esimehe ja liikmete määramine suurel määral oleneb rahaministri. Lõpuks, tavaliselt määratakse komiteesse isikud, kellele finantsküsimused pole mitte päris võõrad⁴⁵.“ Finantskomitee arutas rahaministri ettepanekut 5 istungil

⁴² Мигулин, *op. cit.*, lk. 49.

⁴³ *Ibid.*, lk. 138.

⁴⁴ *Ibid.*, lk. 179.

⁴⁵ *Ibid.*, lk. 85.

ja asus ettepaneku suhtes täiesti pooldavale seisukohale ning nägi rahaministri ülesannet selle reformi võimalikult peatses teostamises. Keisri resolutsiooni põhjal pidi see projekt arutusele tulema Riiginõukogus. Kuid veel enne, kui projekt jõudis sinna, laskis Witte selle ära trükkida ajalehes „Novoje Vremja“ (15. märtsil 1896).

Järgnes elav sõnavõtt ajakirjanduses kui ka avalikel koosolekuil, kus sõnavõtjad enam või vähem teravalt arvustasid ministri kava. Arvustajate seisukohti võib võtta kokku järgmiselt.

Krediitrubla tuleb kulla vastu ümber vahetada selle nimesväärtuse järgi. Et kogu mineviku kogemused tõestasid selle nõude võimatust, siis tähendab see nõuet, et rahandus tuleb jätta senisesse olukorda. Seda seisukohta kaitsesid ägedalt Riiginõukogu liikmed Mansurov, H. Roop, G. v. Derviz ja Sidlovski. Sama taktikat kasutas ka Riiginõukogu tervena, nagu Witte ütleb: „See vastutõtamine avaldus muidugi mitte selles, et otseselt öelda „ei“, vaid selles, et venitada seda asja ning seada sääraseid takistusi, et see asi läbi kukuks“⁴⁶. Prof. Hodski oma avalikus ettekandes reformiprojekti üle tõetas kuldväeringut, kuid leidis, et Venes pole veel eeldusi selle edukaks teostamiseks, kuna tema maksebilanss on halb, aktiivne vaid tänu välislaenudele, ja kulla tagavara pole küllaldane käibe nõuete rahuldamiseks. Neil kaalutlustel ta ennustas Vene rahareformile Itaalia rahareformi saatust, s. o. et ta kukub läbi ning ollakse sunnitud tagasi pöörduma mitteümbervahetatava paberraha tarvitamisele. Prof. Tugan-Baranovski ja Issajev, nagu juba mainitud, arvustasid monometallismi rakendamise kavatsust ning kaitsesid bimetalismi. Slonimski kaitses hõbedale rajatud väeringut.

Nähes reformiprojektile osaks saanud teravat arvustust, millele vastu vaidlesid ning seega projekti kaitsesid peamiselt rahaministeeriumi ametnikud Kasperov, Reinboldt ja Gurjev, kellest viimane lühikese ajaga kirjutas reformi poolt 816-leheküljelise raamatu „Rahakäibe reform“ — jt., kes pidasid reformi teostatavaks isegi langeva rahva-heaolu juures, kuna maksebilanss olevat soodus ja kullareserv küllaldane ümbervahetamise teostamiseks, pöördus Witte ka välismaa asjatundjate poole nende arvamuste ära kuulamiseks. Pöörduti A. Wagneri, Lexise, Goscheni ja isegi Gladstone'i poole, kelle pooldavaid hinnanguid rohkesti kasutati avaliku arvamise mõjutamiseks.

Sääraselt reformiprojektile teed tasandanud, Witte saatis selle 1896. a. aprillis Riiginõukogusse, kus projekti ägedasti rünnati. Otsust aga ei tehtud, vaid see lükati edasi sügisele istungile.

Arvestades kõikjalt esitatud umbusku riigikassa kullatagavarade piisavuse kohta, otsustas Witte kasutada välismaa soodsat rahaturu seisukorda uue välislaenu tegemiseks 100 miljoni kuldrubla ulatuses. Laen saadi enneolematult soodsalt: mitte ainult makstav prot-

⁴⁶ *Ibid.*

sent oli kaks korda väiksem tavalisest, vaid ka laenu realiseerimine läks ülihoogsalt — laen kaeti 19-kordselt.

Selle laenu realiseerimisega tõusis riigikassa kullafond enneolematult suureks — 1166 miljonile rublale ja kullakate 127%-le. Sellega ühenduses hakkas rahaminister energilisemalt kuldmünte käibesse suruma. Algust ta tegi sellega juba 1895. aastal, et aga riigikassa nõudis ning arvestas viierublalise kuldmündi eest 7 rbl. 40 kop. paberraha, siis keeldus publik sääraseid münte tarvitamast või kasutas neid väga piiratult.

Tiivustatud uue välislaenu edust, mis oli kaudseks välismaa kapitalituru usaldusavalduseks Witte poliitikale, Witte otsustas rahareformi teostamisel mööda minna Riiginõukogust, kelle vastupanu tal polnud lootust murda. Ta kutsus kokku Finantskomitee kõvendatud koosseisus keisri eesistumisel 2. jaanuaril 1897 ja sellel istungil otsustati Vene impeeriumis sisse viia kullale rajatud metallikäive. Nimelt otsustati sellel istungil uue kuldmündi loomine, mis on küll endise kullasisaldavusega, kuid mille nimeshind oleks vastavalt endise 10 rubla asemel 15 — nn. imperiaal — ja 5 rubla asemel 7,5 rubla ehk poolimperiaal. Uue nimeshinnaga mündi loomine kaotas rahvastiku umbusu kulla vastu ning kuna seda ohtrasti münditi, siis toimuski sel kombel *de facto* kuldvääringule üleminek mõõdudes Riiginõukogust.

Sellega, et võeti ette devalvatsioon, õigemini, et sanktsioneeriti juba enne asetleidnud kursilangus, polnud ka mingeid perturbatsioone hindades, samuti ei sattunud ohtu ka riigi forsseeritud viimapoliitika. Hõbedast huvitatud ringkondi püüti rahuldada ebanormaalselt suure kvantumi hõbeda rakendamisega vahetusrahaks, milleks kulutati 150 miljonit kuldrubla. Hõbe osteti ning münditi rahaks peamiselt Prantsusmaal ja Belgias⁴⁷.

Jäi veel üle asendada käibel arvutuseks ebamugavad 15- ja 7,5-rublased mündid uutega, mis tehtigi 1897. a. novembris keisri käskkirjaga sel kombel, et lasti käiku uued 5- ja 10-rublased kuldmündid, vastavalt vähendatud kullasisaldavusega. Riigipanga põhikiri muudeti nõnda, et ühendati emissiooni- ja kommertsoperatsioonide arved. Riigipangale anti üle protsendita kasutada riigikassa metallfond.

Sellega oli sisuliselt lõpule viidud rahareform. Prof. Migulini järgi võib võtta selle reformi plussid ja miinused kokku järgmistes punktides⁴⁸.

Esiteks oli plussiks üleminek kuldvääringule. Põhiliseks mündiks jäi imperiaal kullasisaldavusega 2 solotnikku 69,36 dooli kulda, mille $\frac{1}{15}$ osa oli rubla. Krediidrubla muutus ümbervahetatavaks pangatäheks, mille vastuvõtmine sundkursiga oli kohuslik vaid

⁴⁷ Мигулин, *op. cit.*, lk. 208.

⁴⁸ *Ibid.*, lk. 195 jj.

nii kaua, kui pank neid ümber vahetas kulla vastu. Ümbervahetuse lakkamisel omandasid nad nn. legaalse kursi, s. o. maksmistähtpäeva kursi, kuigi rahadele jäi vana nimetus, mida prof. Migulin peab puuduseks. Emiteeritud krediitrubla on kaetud kullaga, katteta emissiooni on lubatud kuni 300 miljonit rubla. Kuid krediitrubla kõrval figureeris hõberubla, mille käibe ülemmääraks seati 3 rubla p. c., tol ajal seega 400 miljonit rubla. Erasisikuile oli hõbeda vastuvõtt sunduslik 25 rubla ulatuses.

Teiseks plussiks osutus devalvatsiooni taseme õnnestunud valik, kuna see tegelikult fikseeris juba kujunenud olukorra, olles ainult veidi kõrgem 1877.—95. aasta keskmisest, ühtides viimase nelja aasta keskmisega.

Kolmandaks devalveerimise õnnestunud tehniline läbiviimine, sest kuldmündi metallisisaldavuse vähendamise asemel, mis muide oli juba keskajal laialt praktiseeritav meetod, oli võimalik ka ümber vahetada krediitrublad nii, et nende pidajatele oleks iga endise kolme asemele antud kaks uut kulla vastu vahetatavat pangatähte. Sisuliselt oleks tulemus olnud sama, kuid rahvale oleks see operatsioon tekitanud palju tüli, tuues kaasa kõigi hindade ümberarvutuse.

Neljandaks reformi läbiviimise järjekindlus, ning ettevaatlikkus. Kui meenutada Witte sõnu, et „selle reformi vastu oli peaaegu kogu mõtlev Venemaa selle asja mittetundmise, harjumuste, mõningate rahvastiku kiiltide isiklike, kuigi väärilt mõistetud huvide tõttu“⁴⁹ (Witte mõtleb siin mõisnikke, kes olid huvitatud valuuta dumpingu), siis peab tõesti tunnustama Witte manööverdoskust ja visadust sihi taotlusel. Reformi majanduslike eelsammude kohta ütleb prof. Migulin: „Kõigist neist sammudest piisas tõesti, et vääringut reguleerida ka ilma seadusandluse sanktsioonita, mis on peagu ainulaadne juhtum rahakäibe ajaloos, eriti kui silmas pidada, et see reguleerimine teostati mitte kujunenud soodsate asjaolude tulemusel, vaid puht-kunstlikul teel“⁵⁰.

Viiendaks oli kasulik reformi läbiviimiseks väga õnnestunud aja valik (1895—98). Maksebilanss — kui tähtsam eeldus metallkäibe püsivusele — oli Venemaale soodus vaid ajavahemikul 1887—91, kuna juba 1892. aastast peale see oli vaid kassaliselt aktiivne. Oodata selle paranemist tähendas reformi edasilükkamist määramata ajaks. Et neil asjaoludel Witte energiliselt kinni hakkas soodsast juhusest lühikese ajaga laenata välismaalt üle miljardi rubla kullas, sellega alles võimalikuks tehes rahareformi, seda peab prof. Migulin suureks Witte teeneks.

Seoses sellega oli erakordselt suure kullakatte kogunemine, mis tagas reformi läbiviimise. Iga rubla oli kaetud kullaga, kuna Riigipanga õigus emiteerida kullakatteta pangatähti 300 miljoni rubla

⁴⁹ Витте, *op. cit.*, lk. 82.

⁵⁰ Мигулин, *op. cit.*, lk. 203.

eest võis toimuda ainult rahakäibe nõuete rahuldamiseks ning oli tagatud vastavate väärtpaberitega. Riigipank sai sellega ühenduses enda käsutusse ilma protsendita suure kapitali oma kommertsoperatsioonide jaoks, millel oli hiigeltähtsus Vene tööstusele ja kaubandusele kaasaitamiseks, mis veel hädasti vajasis väljaarendamist.

Need olid selle reformi ja ta läbiviimise plussid. Vaatame nüüd ka selle puudusi.

Esiteks jäeti liiga suur roll hõbedale, milleks kulus ca 150 miljonit rubla kulda. Tõsi, riigikassa „teenis“ selle läbi, et hõbemündi nimeshind ületas temas sisalduva metalli väärtuse, kuid see oli puhtkassaline tulu, rahvamajanduslikult tähendades kaotust.

Teiseks miinuseks oli reformi kallidus. Lisaks 150 miljonile hõbedale eest kulutati selleks 1068 miljonit rubla kulla ostmiseks, seega kokku 1,2 miljardit rubla. Arvestades sellelt summalt vaid 4%, leiame, et aastas läks kuldväering maksma üle 48 miljoni rubla.

Kolmandaks riigikassa kullafondi pihustamine, s. o. tegelikku käibesse suunamine, osalt, nagu nägime, selleks, et *de facto* teostada metallväeringut. 1. I 1901. a. oli kulda käibel 684,5 milj. rubla, pangatähti 552 miljonit rubla, s. o. vähem kui kulda, ning Riigipangas oli pangatähti veel seismas 78 miljonit rubla.

Neljandaks tuli rahaministri olemata põhjustel reform teostada järguliselt, millega elanikele tekitati asjatult tüli.

Viiendaks ja suurimaks puuduseks aga tuleb pidada selle reformi teostamist, ilma et oleks küllaldaselt kindlustatud püsivalt aktiivne maksebilanss.

„Meie rahareform ei ole maa säärase majanduslike jõudude kasvu tulemus, mis oleksid pidanud kaasa tooma neile soodsa maksebilansi, mille tagajärjel oleksid meile tagasi tulnud meie välismaised võlakohustused, millele oleks järgnenud paberraha kursi tõus ning metalli juurdevool, nagu see toimus Inglismaal pärast 1815., Prantsusmaal pärast 1849. ja 1870.—71., USA-s pärast 1865. a. See polnud ka juba kujunenud seisukorra kunstlikuks lõpuleviimiseks, nagu see oli meil krahv Kankrini ajal. Meie 1896.—98. a. rahareform oli terve rea kunstlikult ettevõetud abinõude tulemus, see oli finantsstehnika saadus ja muidugi seda raskem oli seda teostada, seda suurem au reformi algatajale, kellele võimuses kahjuks polnud meie isamaa tootmisjõudude säärase tõstmise, mille juures rahakäive oleks korraldunud iseendast ning poleks nõudnud keerukaid finantsoperatsioone⁵¹.“ Säärane on prof. Migulini kokkuvõte. Ka sellest võib näha, et rahareform oli vaid üks — kuigi väga tähtis — lüli Witte majanduspoliitikas, mille eesmärgiks oli suurtööstuse ja suurkaubanduse teenimine. Nii näeme ka, et rahareformi ümber ristles rohkesti vastukäivaid huvisid, et

⁵¹ *Ibid.*, lk. 206.

selle ümber käis pidev ning pinev võistlus, mille tulemus oleneb antud kordadel jõudude vahekorrast.

Kui krahv Reuterni, Abaza, Võšnegradski katsed stabiliseerida valuuta ja teostada rahareform ebaõnnestusid, siis näeme selles vaid seda, et need jõud, kes olid rahareformist huvitatud, pidid taganema kursilangevate huvide ees. Witte ajal oli jõudude vahekord muutunud. Jalad alla saanud suurtööstus ja -kaubandus panid endid maksma ka riigi rahanduspoliitikas. Et Witte rahareform polnud puhtmajanduselu loomuliku arengu vili, vaid oli energilise rahaministri kunsttöö, selles olid ta kaasaeglased, nii sõbrad kui vaenlased, ühel meelel, nagu seda ka rõhutas ülaltoodud kokkuvõttes prof. Migulin.

Lõpuks toome veel hinnanguid selle reformi mõjust Vene ühiskondlikule elule. Witte ise alustab oma memuaarides kuldväeringule pühendatud peatükki nõnda: „Juba keiser Aleksander III valitsemisajal oli põhimõtteliselt otsustatud läbi viia rahareform, mida mul oli au teostada, mis päästis ning kõvendas Vene finantse ning millele tugineb praegune Venemaa rahanduslik hüvang, vaatamata õnnetule Jaapani sõjale ning kõigile sellest võrsunud hirmsaile sündmusile⁵².“

Kuidas hindasid kaasaeglased seda reformi, seda nägime juba reformi läbiviimise jälgimisel, kus Witte toetus ühelt poolt suurkapitaliga seostatud Finantskomiteele, teiselt poolt riigivõimu sümboolsele kehatusele — keisrile, kuna vastu olid kogu „mõtlev Venemaa“ ning aadel.

Vene majanduse järgmise suure tõusuperioodi (1909—13) ettevalmistamisel oli Witte rahareformil kindlasti suur osa, osutas see ju Vene rahanduse tugevusele, seega soodustades väliskapitali pidevat juurdevoolu. Sääraselt hindab Witte reforme — eriti rahareformi — ka ajaloolane M. Pokrovski, kelle hinnanguga võiksime oma vaatluse lõpetada: „Witte kasutas tõusu selleks, et suuresti kõvendada absolutismi positsiooni, muuta seda „buržuaaslikuks monarhiaks“ niivõrd, kui võrd see absolutismile üldse on võimalik. Kaks-kümmend aastat enam-vähem edukat vastupanu revolutsioonile — seda andis Romanovite impeeriumile „Witte ajastu“.

Küll ka selles sfääris — isevalitsusliku monarhia raamides istutada omapärast riiklikku kapitalismi — Witte ei olnud päris novaator ega saanud olla lõpuni järjekindel, feodaalse režiimi oluslik, millega Witte ise lapsest peale oli ühte kasvanud, ei lubanud seda. Witte reformid jäid osalisteks, kuid osalistest reformidest need olid suurimad, mis Venemaal ette võeti pärast 60-ndaid aastaid⁵³.“

A. Veimer.

⁵² Witte, *op. cit.*, lk. 77.

⁵³ БСЭ, XI, lk. 326.

Hiiumaa kroonumõisade ülerahvastuse probleemist 1740-ndail aastail.

I.

Rasked katsumisajad XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi alguses mõjusid teatavasti väga detsimeerivalt eesti rahva arvusse. Kui 1695.—97. a. näljaaja alguseks oli Eesti ala asustuse tihedus, vaadatuna tolleaegsete põllumajanduslike olude seisukohalt, hakanud lähedale jõudma oma maksimaalsele piirile¹, siis mainitud nälja-aeg hõrendas asustust juba õige tunduvalt, nõudes mõnede uurijate (O. Liiv jt.) arvates ohvriks umbes $\frac{1}{5}$ eesti rahvast². Sellele loõgile järgnes õige pea teine — Põhjasõda, tuues kaasa paljude maa-kohtade põhjaliku rüüstamise, paljude elanikkude ringihulkumise kodutute kerjustena ja kogu rahvastikule rea raskeid erakordseid koormisi. Kõigile neile kannatusile aga pani krooni sõja kannul käiv katk, millesse suri 1710. ja 1711. a. Eesti alal tõenäoselt üle poole talurahvast³.

Meie poolt järgnevas lähema vaatluse alla võetaval Hiiumaagi rahvastikul ei möödunud see ajajärk kergelt, kuid võrreldes suure osa Eesti mandri ala oludega olid ta kannatused üldiselt siiski mõnevõrra väiksemad. Suure nälja ajal näib küll ka Hiiumaal esinevat tunduvalt raskusi: enamikul taludest jääb suuremal või väiksemal määral makse õiendamata, kroonumõisade Pühalepa, Partsi, Hiiemõisa (kõik kolm Pühalepa khk-s⁴), Putkaste (Käina khk-s) ja Kõrgessaare (Reigi khk-s) taludest, millede koguarv oli näljaaja alguses ümmarguselt 800, lahkub vaesuse sunnil üle 50 pere-mehe ühes perekondadega, pagedes kas mandrile või Saaremaale või jäädes kodusaarele kerjama; 1699. a. on samade kroonumõisade talumaa $163\frac{43}{48}$ adramaast tühje $19\frac{11}{48}$ (11,6%), kuna 1688. a.

¹ Vrd. O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts, I, Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXVII, Tartu 1935, lk. 38 j.

² O. Liiv, Suur nälja-aeg Eestis 1695—1697. Akadeemilise Ajaloo Seltsi toimetised IX, Tartu, Tallinn 1938, lk. 78.

³ Vrd.: P. Jordan, Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710, St. Petersburger Kalender für das Jahr 1880, Peterburi [1879], lk. 80 j.; J. Kõpp, Andmeid viimasest suurest katkust Lõuna-Eestis 1710—1711, „Ajalooline Ajakiri“ 1929, lk. 20; Saaremaa, maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, toimetus: A. Luha, peatoimetaja, E. Blumfeldt, A. Tammekann, Eesti VI, Tartu 1934, lk. 319 jj.

⁴ Mõisa asukoha märkimise suhtes käesolevas töös olgu mainitud, et kuigi mõisa maid võis asetseda rohkem kui ühes khk-s, süiski on alati mõisa kuuluvus märgitud selle khk-a järgi, kus asetses mõisa keskus — hoonestik, põllud jne.

oli nende ligikaudu samast hulgast adramaadest — $162\frac{17}{34}$ — tühje kõigest $7\frac{35}{48}$ (4,8%)⁵. 1700. a. lahtipuhkenud Põhjasõja võitluste keerisest jäi Hiiumaa aga oma eraldatud asendi tõttu kõrvale, millega siinse rahvastiku seisund pidi olema teataval määral kergem suure osa mandri rahvastiku omast. Siiski näib, et katku puhkemise eel polnud Hiiumaa rahvaarv enam just sellel kõrgusel, kui suure nälja eel — kui 1680-ndate aastate teisel poolel oli Hiiumaal elanikke tõenäoselt mõnisada üle 6000⁶, siis enne katku algust küündis sinne rahvaarv vaevu 6000-ni⁷.

Katk vähendas Hiiumaa rahvaarvu rohkem kui poole võrra⁸. Peale katkuaastaid aga näeme erakordselt tugevat rahvastiku loomulikku juurdekasvu⁹ ja sellega ühenduses hoogsat rahvaarvu tõusu. Nii oli adramaade revisjonide andmeil Hiiumaa mõisade all, välja arvatud kirikumõisad, talurahvast:

1726. a. 5286 hinge¹⁰,
1739. „ 6229 „ „¹¹.

Sellega oli rahvaarv juba 1730-ndate aastate lõpuks saavutanud umbes 1680-ndate aastate teise poole taseme. Asustus oli nüüd võib-olla isegi natuke tihedamaks muutunud, sest 1680-ndate aastate teisel poolel elas kroonu- ja eramõisade talurahvas $200\frac{37}{48}$ asustatud

⁵ Vrd. ERKA (= ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakond), ERKkA (= Bestimaa Rootsiaegse Kindralkubneri Arhiiv), nr. A 941 (1686—89), lk. 1425b/1426 a jj., 1503 b/1504 a jj. ja *passim* nr. A 943. Eravaldues olevate alade ja kirikumõisade kohta (kõik kogusummas umbes 32 adramaad) puuduvad meil vastavad andmed.

⁶ 1680-ndate aastate teisel poolel (suuremalt osalt 1688. a.) teostatud adramaade revisjoni andmeil oli Hiiumaa mõisade all, seejuures välja arvatud üks väike Vaemla mõisa alla kuuluv ala ja 3 kirikumõisa (kõik kokku umbes 10 adramaad) meeshingi kokku 3082. Vrd. ERKA, ERKkA, nr. A 941 (1686—89), lk. 1454 b, 1518 b ja *passim*.

⁷ Vrd. foliant „Inquisition über die Güter Esthlands im Jahre 1712“ (kuulus Bestimaa Kirjandusliku Ühingu arhiivi, praegu ERKA-s deponeeritud), lk. 814 jj., 842 jj., ERKA, Käina kirikuraamat 1709—30, lk. 259, 267, Pühalepa kirikuraamat 1711—85, lk. 187 b.

⁸ Vrd. viimatitsiteeritud allikad. Hupeli teade, mille järgi Hiiumaa rahvastik katku all polevat kannatanud (vrd. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ebstland, Bd. I, Riia 1774, lk. 390, Bd. III, Riia 1782, lk. 572), on ebaõige.

⁹ Vrd. allmärkuses 7 mainitud Käina ja Pühalepa kirikuraamatute surute ja sündinute nimestikke katkuajale järgnevate aastate kohta. Olgu siinjuures veel näitena mainitud, et Käina khk-s aastail 1712—26 (incl.) sündis 1383 inimest, suri aga kõigest 395 inimest.

¹⁰ Vrd. ERKA, EVKkA (= Bestimaa Kindralkubneri Arhiiv), nr. 3 (1726), lk. 495 a jj.

¹¹ Vrd. ERKA, EVKkA, nr. 19 (1736—44), lk. 450 b, 459 b, 482 b, nr. 14 (1739), lk. 996 b, 1003 b, 1008 b.

adramaal¹², 1739. a. aga 191¹³/₄₈-1¹³, mis nähtus oli tingitud vahepeal toimunud osa talumaa mõisastamisest¹⁴. Jagades 1739. a. kohta toodud kroonu- ja eramõisade rahvaarvu samade mõisade asustatud adramaade üldarvuga, saame adramaa kohta 32,5 inimest, mis on igatahes üsna suur arv, kui silmas pidada, et Hiiumaal tol ajal külvati ühel adramaal kahele väljale talv- ja suvivilja kokku tavaliselt kõigest umbes 14—16 tündrit, kusjuures kehva pinnase tõttu saak ulatus harva üle 3—4 seemne¹⁵.

Ühelt poolt asustuse tihedus, teiselt poolt aga kahtlemata veel enam tühjade adramaade rohke arv Saaremaal ja mandril õhutasid juba varakult mitmeid hiidlasi endile kodusaarest väljaspool paremaid elatumisvõimalusi otsima. Saarelt lahkumine toimus tavaliselt — pagemise teel. Talurahva sellise omaalgatusliku liiklemise kõrval esines aga väiksemal määral ka pealesunnitud iseloomuga saarelt lahkumise juhtumeid. Nii tuli ette, et kroonumõisa¹⁶ rentnik andis noori inimesi vastu nende tahtmist ajutiseks Tallinna, Haapsalusse ja mujale teenijaiks¹⁷. XVIII sajandi teiselt veerandilt on andmeid ka kroonutalupoegade müügi kohta mandrile¹⁸. Ka viisid nähtavasti mõned kroonumõisade rentnikud Hiiumaa kroonutalupoegi ilma ostu- tagi endi mandril asetsevatesse pärumõisadesse¹⁹.

¹² Vrd. ERKA, ERKka, nr. A 941 (1686—89), lk. 1425 b/1426 a jj. Tühje adramaid oli 8¹¹/₄₈.

¹³ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 19. (1736—44), lk. 450 b, 459 b, 482 b, nr. 14 (1739), lk. 996 b, 1003 b, 1008 b. Tühje adramaid oli umbes niisama palju kui 1680-ndate aastate teisel poolel — 8⁵/₈. Olgu siinjuures mainitud, et käesolevas töös ka Vene aja kohta käivad adramaade arvud on alati toodud rootsiaegse adramaade arvestuse alusel.

¹⁴ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 14 (1739), lk. 994 a, 996 b, nr. 21 (1744), lk. 843 a, 845 b.

¹⁵ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 5 j., 9 jj. ja *passim*.

¹⁶ Hiiumaa mõisadest oli Vene aja esimestel kümnenditel suurem osa — Pühalepa, Partsi, Hiimõis. Kõrgessaare, Putkaste ja Orjaku (viimane Käina khk-s) — kroonumõisad. Eramõisu oli ainult 3: Vaenla, Lauka ja Öunaku (viimane Pühalepa khk-s). 1739. a. oli kroonumõisade all kokku 157⁵/₁₆ asustatud ja 6¹³/₄₈ tühja adramaad, eramõisade all 33²³/₂₄ asustatud ja 17¹/₁₂ tühja adramaad. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 19. (1736—44), lk. 450 b, 459 b, 482 b ja *passim*, nr. 14 (1739), lk. 996 b, 1003 b, 1008 b ja *passim*. Hiiumaa kirikumõisade all oli 1774. a. kokku umbes 7³/₄ adramaad. Vrd. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten III, lk. 576, 578, 580.

¹⁷ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 19. (1736—44), lk. 459 a, 460 a, 462 a j., 465 a.

¹⁸ Vrd. näit. Lüvi- ja Eestimaa asjade kammerkontori ukaas Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 13. XII 1743, nr. 650 (saksakeelne tõlge), ERKA, EVKka, nr. 27. (1744—60), lk. 176.

¹⁹ Nii oli näit. 1739. a. 17 Hiiumaa kroonutalupoega (3 perekonda ja 5 üksikut inimest) Perila mõisa (Harju-Jaani khk-s) all, mis mõis oli kuulunud sama aasta kevadel surnud Hiiumaa kroonumõisade suurema osa rentni-

Kuigi talurahva „väljaränd“ saarelt polnud meieaegsest seisukohast vaadatuna kuigi ulatuslik, nagu seda lähemalt allpool näeme, andis see nähtus koos asustuse tihedusega siiski peatselt põhjust väite levimiseks, et Hiiumaal olevat rahvast ülearu. Naabersaarel Saaremaal, kus katku laastamistöo oli nähtavasti palju suurem kui Hiiumaal²⁰, tunti inimestest vähemalt kuni XVIII sajandi teise poole algusaastateni veel üsna suurt puudust. Nii on loomulik, et sealsed võimukandjad hakkasid kaaluma võimalust, kuidas tõmmata Hiiumaa rahvastiku „ülejääki“ oma provintsi tühjadele adramaadele. Kuna kroonumõisade suhtes, millede alla kuulus umbes $\frac{4}{5}$ kogu Hiiumaast²¹, oli talurahva ümberpaigutamise protseduur võrdlemisi hõlpsasti mõeldav, siis pöörduski kõrgeim riigivõimu esindaja Saaremaal — maapealik — 1740. a. alguses vastava sooviavaldusega keskvalitsuse poole. Selle tulemuseks oli kaunis ulatusliku ja teataval määral põnevagi kirjavahetuse tekkimine keskvalitsuse ja kohalike haldusorganite vahel Hiiumaa kroonumõisade ülerahvastuse probleemi pärast ning ka mõningate tegelikkude sammude astumine, mis kõik kokku valgustab mitmeti huvitavalt nii Hiiumaa toleaeegseid rahvastusolusid kui ka eelmainitud asutiste vahekorda.

II.

5. II 1740 saabus Saaremaa äsjanimetatud maapealikult Erich Johann von Vietinghoff'ilt²² Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumile²³ memoriaal, milles rõhutati kuuldust, et Hiiumaal olevat

kule ooberstleitnant O. R. v. Delwig'ile. Vrd. ERKA, EVKkA, nr. 17 (1739), lk. 4, nr. 26 (1744—60), lk. 513, nr. 19. (1736—44), lk. 365 b ja Genealogisches Handbuch der estländischen Ritterschaft, [Bd. I], bearbeitet von O. M. v. Stackelberg, Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften, Teil: Estland, Görlitz [ilma aastaarvuta], lk. 95.

²⁰ Vrd. Saaremaa (Eesti VI), lk. 319 jj.

²¹ Vrd. käesoleva töö allmärkus 16.

²² Justiitskolleegiumi nõunik E. J. v. Vietinghoff, kes kuulus Liivimaa aadlisse, nimetati keisrinna Anna Joannovna poolt Saaremaa maapealikuks 18. I 1740. Selle rootsiaegse haldusinstituudi oli keisrinna Saaremaa rüütelkonna palvel otsustanud restitueerida 21. IX 1739. Vt. senati ukaas Liivimaa kindralkubermanguvalitsusele 8. II 1740 (saksakeelne tõlge), ERKA Saaremaa Rüütelkonna Arhiiv, nr. 1088, (1732—76) ja Genealogisches Handbuch der livländischen Ritterschaft, Bd. I, bearbeitet von D. H. v. Transche-Roseneck, Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil: Livland, Görlitz [ilma aastaarvuta] lk. 211, 215.

²³ 1732. a. alates oli kammerkolleegiumi juures Liivi- ja Eestimaa asjade jaoks liivi- või eestimaalasest eriasessor ühes 4 kantseleijõuga. Nähtavasti 1736. a. tekkis kammerkolleegiumi juurde eriline Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkontor. 1739. a. ühendati see Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumiga Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumiks, kahe departemanguga —

enam inimesi kui vaja, ja avaldati soovi, et mainitud saarel korraldataks vastav järeleuurimine. Kui juurdlusel osutuks, et seal tõesti on inimesi liiga palju, siis ülearused talupojad paigutada Saaremaale tühjade kroonumaade asustamiseks, kusjuures nad saaksid sellisel juhul tavalised koormistevabad aastad²⁴. Juba 2 päeva pärast — 7. veebruaril — saatiski Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegium Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele vastava ukaasi, millega tegi korralduse, et kindralkubermanguvalitsus teostaks Hiiumaal ülearuste talupoegade suhtes järeleuurimise, ja kui saare kroonumõisade all peaks leiduma talurahvast üle vajalise arvu, siis kolleegiumile sellest viivitamatult teataks²⁵.

Rohkem kui aasta hiljem — 13. IV 1741 — saabus Eestimaa kindralkubermanguvalitsuselt selles asjas Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumile memoriaal, milles öeldi²⁶, et nagu juurdelisel adramaade revisjoni protokollide väljavõttest nähtavat, asuvat mandril mitme eramõisa all Hiiumaa kroonumõisade talupoegi, kes saarelt kroonumõisade eelmiste rentnikkude ajal enamalt jaolt elatise puuduse tõttu lahkunud. Need talupojad polevat ka kroonumõisades eriti vajalikud, sest seal olevat talurahvast kohalike majandusolude kohta külluses. Kroonu huvidele olevat sobiv, et seesugused ümberhulkuvad inimesed üles otsitaks ja paigutataks Neeruti (Kadrina khk-s), Oisu (Türi khk-s), Aruküla (Harju-Jaani khk-s), Purila (Juuru khk-s), Rõa (Türi khk-s) jt. kroonumõisade alla, kus sellise asundamise kaudu adramaade arv suureneks ja selle tulemusena hiljemini ka rendisumma tõuseks.

Eeltoodu põhjal tekib arvamus, et Eestimaa kindralkubermanguvalitsus tahtis nagu kõrvale põigelda Hiiumaa kroonutalupoegade Saaremaale transportimise võimaluse selgitamisest. Memoriaalis Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumile öeldi küll, et Hiiumaal olevat talupoegi külluses, kuid nagu näib vähemalt selle memoriaali meie poolt

üks justitiis-, teine kameraalrajade jaoks. 1742. a. aga allutati kameraaldepartemang jälle kammerkolleegiumile, kusjuures ta hakkas kandma jällegi Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkantori nimetust. Vrd. Полное собрание законовъ Россійской имперіи [Peterburi], VIII (1728—32), nr. 5933, X (1737—39), nr. 7957, XI (1740—43), nr. 8511, ja Энциклопедическій словарь, изд. Брокгауза-Ефронъ, XIV, [Peterburi], 1895, lk. 203. Paralleelselt nimetusega „Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkantor“ tarvitati ka nimetust „kammerkolleegiumi Liivi- ja Eestimaa asjade kontor“.

²⁴ Memoriaali ja sellele järgnenud Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumi resp. Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkantori ning Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse vahelise vastava kirjavahetuse sisu kuni 1743. a. selgub Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkantori ukaasist Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 13. XII 1743, nr. 650 (saksakeelne tõlge), ERKA, EVKka, nr. 27. (1744—60), lk. 170 jj.

²⁵ ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 171.

²⁶ *Ibid.*, lk. 171 j.

kasutatud ümberjutustusest, mindi mööda vaikides ettekirjutusest, teostada saarel talurahva rohkuse suhtes järeleuurimine. Küll aga tehti uus ettepanek: paigutada Eestimaa eramõisade all leiduvad Hiiu- maa kroonutalupojad Eestimaa mandriosa kroonumõisade alla. Tõenäoselt oli kindralkubermanguvalitsusel teataval määral vastumeelt ära anda talurahvast oma halduspiirkonnast.

Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumilt läks nüüd kohe — 16. aprillil — Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele ukaas, millega kästi Hiiu- maa kroonumõisade jooksikud eramõisadest üles otsida ja nad viivitamatult Eestimaa mandriosa kroonumõisade alla transportida²⁷. Hiiu- maal varemini teostada kästud järeleuurimisest pole kõnet ka selle ukaasi meie poolt kasutatud ümberjutustuses. Eestimaa kindralkubermanguvalitsus tegigi samal aastal korralduse 5 eramõisa — Maardu (Jõelähtme khk-s), Perila (Harju-Jaani khk-s), Kaiu (Juuru khk-s), Ohukotsu (Rapla khk-s) ja Mäemõisa (Ridala khk-s) — all leiduvate Hiiu- maa kroonutalupoegade paigutamiseks Harju-Jaani khk-s asetseva Aruküla kroonumõisa alla. Kokku oli ümberpaigutamisele määratud 33, mis hulk jagunes soo, ea ja töövoime suhtes järgmiselt²⁸:

Töövõimelisi 15—60-aastasi		Vanu ja põduraid		Lapsi (alla 15-aastasi)	
mehi	naisi	mehi	naisi	poisse	tüdrukuid
12	7	1	—	7	6
19				13	

Siiinbulgas oli perekondi 6, üksikuid inimesi 7.

Et Eestimaa kindralkubermanguvalitsuselt kroonutalupoegade ümberpaigutamise kohta nõutud teadet Peterburisse ei saanud, siis saatis taastatud Liivi- ja Eestimaa asjade kammerkontor²⁹ (edaspidi lühendatult: LjEa kammerkontor) lõpuks ligi 2 aasta pärast — 15. II 1743 — talle selles asjas ukaasi³⁰, milles käskis teatada, kas endise Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumi korraldus Hiiu- maalt pagenud kroonumõisade talupoegade suhtes on täidetud. Ühtlasi näeme nüüd Hiiu- maa ülerahvastuse küsimuse selgitamise taotlust Peterburis jälle esile kerkivat. Nimelt tehakse samas ukaasis Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele uuesti korraldus üksikasjaliselt informatsiooni

²⁷ ERKA, EVKKA, nr. 27 (1744—60), lk. 172.

²⁸ Vrd. ERKA, EVKKA, nr. 26. (1744—60), lk. 513.

²⁹ Vt. käesoleva töö allmärkus 23.

³⁰ Vrd. ERKA, EVKKA, nr. 27 (1744—60), lk. 173 j.

nõutada, kas Hiiumaal leidub „maa proportsiooni järgi“ ülearuseid või just mittevajalikke talupoegi. Jaataval korral tulevat kindralkubermanguvalitsusel asju järele kaaluda ja oma arvamus selle kohta saata, kas ei tuleks selliseid talupoegi transportida Saaremaa, Muhu ja teiste kroonumõisade alla tühjade maade asustamiseks. Kindralkubermanguvalitsust kästakse siiski hoolega silmas pidada, et sellisest transpordist ei tekiks Hiiumaa kroonumõisade paigalejäävatele talupoegadele mingit kahju ega kroonumõisade rentnikele rendi korralikus õiendamises takistusi.

Nüüd saabus Eestimaa kindralkubermanguvalitsuselt vastus juba 2½ nädala pärast — 4. märtsil³¹. Selles öeldi, et vastavalt endise Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegiumi korraldusele olevat Hiiumaalt pagenud talupojad eramõisadest mõnedesse kroonumõisadesse transportitud³². Et aga sel ajal Eestimaa ikaldusaastad olnud, siis polevat kroonumõisade rentnikud neid osalt vastu võtta tahtnud. Edasi olevat mõned neist talupoegadest koju Hiiumaale läinud, mõned ka teadmata kuhu pagenud. Neil asjaoludel polevat eelmainitud korraldus sugugi täielikku täitmist leidnud. Kui aga järgmise adramaade revisjoni puhul selguma peaks, kus asuvad Hiiumaa kroonumõisade jooksikud, siis saadetakse selle kohta üksikasjaline teade. Kuni järgmise revisjonini polevat ka võimalik mingeid täpsemaid andmeid hankida Hiiumaa ülearuste talupoegade suhtes. Edasi rõhutatakse vastuses, et kuigi Hiiumaal olevat talurahvast rohkesti, polevat seal siiski peaaegu mitte sugugi logelejaid ja vabadikke. Hiidlastel olevat kõigil vähe maad, ja mida tugevam mingi talu inimeste poolest olevat, seda rohkem olevat peremees võimeline makse õiendada — et hiidlased nimelt oma elatise enamalt jaolt kalastamisest saavat, siis olevat nende taludes vaja rohkem inimesi kui maa muude talupoegade juures, kes hangivad oma ülalpidamise ainult põlluharimisest. Pealegi polevat Hiiumaal veel mitte nii palju inimesi kui Rootsi ajal, vaid palju vähem. Ka olevat väga raske kedagi heal järjel seisvat talupoega vastu tahtmist tema maalt võtta või sellise talupoja lapsi mujale viia. See ei saavat toimuda ilma talupoega ruineerimata ega kroonumõisa rentnikku kahjustamata. Mis aga puutuvat jooksikusse, kes ise oma kodud maha jätnud, siis võidavat ju neid järgmise revisjoni puhul teiste kroonumõisade alla paigutada. Ometi polevat kroonule sellest suurt kasu, sest et sellised inimesed harva paigale elama jäävat. Kroonule olevat tulusam, kui need jooksikud nende mõisade alla, kus nad leiduvad, tasu eest jäetaks, mislābi laekuks mitte just väike rahasumma.

³¹ Vt. *ibid.*, lk. 174 jj.

³² Talupoegade paigutamiseks mujale mõisade alla peale Aruküla mõisa pole meil andmeid. Mainitud mõisa all leidus 1744. a. 33 hiidlastest, kes sinna 1741. a. olid määratud, selleaegse vakuraamatu järgi küll ainult 11. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 26. (1744—60), lk. 540 jj.

Sellise vastuse peale said LjEa kammerkontori mehed üsna kurjaks; nagu nähtub 9 kuud hiljem — 13. XII 1743 — Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele saadetud ukaasist³³. Selles rõhutatakse, et nagu olevat näha kindralkubermanguvalitsuse poolt 1739. a. saadetud adramaade revisjoni teadetest, olevat Hiiumaa talupojad oma maid jaotanud üsna väikestesse — $\frac{1}{12}$ -, $\frac{1}{16}$ - ja $\frac{1}{24}$ -adramaalistesse — osadesse. Ka olevat kindralkubermanguvalitsus varemini ette toonud, et Hiiumaa kroonutalupojad endi kodudest pagenud olevat enamalt jaolt elatise puuduse tõttu. Samuti olevat kindralkubermanguvalitsuse poolt saadetud viimaste revisjoni- ja inkvisitsiooniprotokollide väljavõtteist näha, et Eestimaa eramõisade all leidub Hiiumaa kroonumõisade tööjõulisi inimesi ja noori üle 70, arvestamata üle 60-aastasi. Kindralkubermanguvalitsuse sellekohase põhjendatud ettepaneku peale olevat endine Liivi- ja Eestimaa asjade kolleegium korralduse teinud nende talupoegade üleviimiseks Eestimaa kroonumõisade alla. Nüüd aga olevat LjEa kammerkontor kindralkubermanguvalitsuse vastusest suurima meelepahaga nägema pidanud, et mitte üksnes mainitud korraldust pole täidetud, vaid ka, et ülearuste Hiiumaa talupoegade transportimise asjas on esitatud mitmesuguseid mitterahuldavaid vastuargumente. Et Hiiumaal talupoegi liialt on, see nähtuvat kindralkubermanguvalitsuse varasemast teatest, mille järgi kroonutalupojad enamalt jaolt elatise puuduse tõttu saarelt olevat lahkunud ja ka adramaade liigest tükeldamisest. Sellist adramaade kiltustamist ja talurahva häda sunnil pagemist öeldakse „üks hästikorraldatud ökonoomia“ mitte sallivat ja manitsetakse nii kindralkubermanguvalitsust kui ka kohalikku majandushaldust kõnesolevas asjas senisest suuremale hoolsusele.

Edasi antakse ukaasis samas asjas uusi korraldusi. Esiteks nõutakse, et algava adramaade revisjoni³⁴ puhul hoolega kindlaks tehtaks eelmäinitud revisjoniprotokollide väljavõtete andmeil Hiiumaalt äraolnud kroonutalupoegade asukohad. Juhul, kui sellised isikud mõisade alt, kus nad mainitud väljavõtete järgi peaksid asuma, puuduvad ja nende asukohad pole teada, pidavat vastavate mõisade valdajad nende asemel välja andma samal arvul oma inimesi. Nõutakse ka, et võetaks kõigilt mõisaomanikelt, pandipidajailt, mõisarentnikelt ja pastoreilt sellekohased kirjalikud kohustused kõigi jooksikute ja eriti Hiiumaa kroonutalupoegade väljaandmise kohta.

Teiseks tehakse samas ukaasis korraldus, et ülesotsitud Hiiumaa kroonutalupojad nende mõisavaldajate kaasabiga, kelle juures nad seni olnud, toimetatakse kas Eestimaa kroonumõisadesse või Saaremaale ja Muhusse, kus veel üle 1000 tühja adramaa leiduvat, asundamiseks

³³ ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 170 jj.

³⁴ Mõeldud on 1744. a. adramaade revisjoni, milleks olid ettevalmistused alanud.

sealsete kroonumõisade alla. Saaremaa maapealikut informeeritagu aegsasti sinna transporditavate isikute ja nende varanduse suhtes.

Kolmandaks kirjutatakse kindralkubermanguvalitsusele ette, et ta saadaks Hiiu maale, niipea kui sinna pääseb, kohaliku *commisarius fisci* ühes teiste adramaade revisjoni jaoks määratud ja kohalikes majandusoludes kogenud aadlikega järele uurima, kuidas ilma kroonumõisu kahjustamata paljudesse väikestesse osadesse jaotatud adramaid otstarbekohaselt jälle ühendada ja üks adramaa anda ühele või kahele peremehele, kel on küllalt tööinimesi ja loomi, ühes liidetud osade kõigi koormiste kandmise kohustusega. Edasi öeldakse ukaasis, et kui sellisel järeleuurimisel selguks, et Hiiu maal on ülearuseid talupoegi, keda kroonumõisadele raskusi tekitamata ära võiks viia, siis astugu kindralkubermanguvalitsus viivitamatult samme nende Saaremaale või Muhusse transportimiseks. Lõpuks nõutakse, et kõigest informeeritaks viivitamatult ja üksikasjaliselt ka LjEa kammerkontorit.

Selle õige kategoorilises toonis kirjutatud ukaasi saabumise järel ei osutanud Eestimaa kindralkubermanguvalitsus siiski veel soovitud agarust. Alles siis, kui LjEa kammerkontor 1744. a. jaanuari lõpul talle veel ühe tungiva manitsuse oli saatnud Hiiu maale kroonutalupoegade Saaremaale ja Muhusse transportimise asja uurimise kiireks teostamiseks³⁵, saatis kuberner prints Peter von Holstein-Beck Eestimaa rüütelkonnale kirja, milles palus määrata rüütelkonnast 3 isikut mainitud järeleuurimise jaoks³⁶. Eestimaa maapäev, mis parajasti koos oli, määras 9. veebruaril selleks 2 isikut³⁷: Viru-Järva meeskohtu assessori, Seidla mõisa (Järva-Madise khk-s) omaniku H. G. v. Mohrenschild'i ja Varangu mõisa (Koeru khk-s) omaniku B. J. v. Brümmer'i. Kolmandaks uurimiskomisjoni liikmeks määras kindralkubermanguvalitsus ökonoomia-raamatupidaja B. H. Helling'i³⁸.

Jättes selle komisjoni tegevuse, samuti Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele Hiiu maale kroonumõisade jooksikute suhtes tehtud korralduste teostumise vaatluse hiljemaks, peatume nüüd lühidalt Hiiu maale kroonutalupoegadesse puutuvail korraldusil, mis kõnesoleval

³⁵ Vt. ERKA, EVKkA, nr. 76 (sissetulnud ukaaside register 1736—47), kammerkolleegiumilt tulnud ukaaside sissekanded, nr. 285 ja Eestimaa kubeneri kiri Eestimaa rüütelkonnale 6. II 1744, ERKA, ERÜA (= Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv) nr. A II 23 (1743—44), lk. 83 a j.

³⁶ Vt. Eestimaa kubeneri viimatitsiteeritud kiri.

³⁷ Vrd. ERKA, EVKkA, nr. A I 20 (1743—44), lk. 109 (1744. a. kohta käiv paginatsioon). Rüütelkonna peamees M. W. v. Nieroth rõhutas siinjuures, et see asi puutuvat küll ainult kroonu majapidamisse, kuid kuna LjEa kammerkontor olevat selgesõnaliselt (*expresse*) nõudnud rüütelkonnast isikuid, siis ei olevat rüütelkonnale sobiv pahandada keeldumisega seda asutist, millest sõltuvat mitmed väga tähtsad rüütelkonna asjad. *Ibid.*, lk. 108 j.

³⁸ Vrd. ERKA, EVKkA, nr. 27, (1744—60), lk. 166 ja *passim*.

ajal — 1744. a. alguses — LjEa kammerkontori poolt anti Saaremaa provintsiaalkantseleile.

Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele tehtud korralduse Hiiumaa kroonumõisade jooksikute transportimise ja samade mõisade asustusolude kohapealse järeleuurimise suhtes teatas LjEa kammerkontor 1744. a. jaanuari alguses ka Saaremaa provintsiaalkantseleile. Ühes sellega nõudis kammerkontor provintsiaalkantseilt, et ta teataks, kas leidub Hiiumaalt pagenud talupoegi Saaremaal, ja kui neid leidub, siis misnimelised nad on ja kus nad asuvad. Ka pidi provintsiaalkantselei saatma ühe kohalike majandusoludega tuttava maa-ametniku Hiiumaale, et see seal Eestimaa *commissarius fisci*ga nõu peaks talupoegade transportimise üle³⁹. Samas asjas saatis LjEa kammerkontor ukaasiga 14. II 1744⁴⁰ provintsiaalkantseleile veel lähemaid juhtnõure. Mainitud ukaasis öeldi, et Hiiumaal toimepandaval järeleuurimisel tulevat mitte üksnes terveid peresid, kel liiga vähe maad, transporditavatena arvestada, vaid ka üksikuid noori tööjõulisi inimesi neis taludes, kus inimesi on liiga palju. Hiiumaale saadetav maa-ametnik pidi koostama kõigi ülearuste inimeste kohta nimestiku ja saatma selle LjEa kammerkontorile ühes juurdelisetud seletusega, kuidas võiks Hiiumaa väikesi kohti ilma kroonumõisu kahjustamata ühendada 1- või 1/2-adramaalisteks.

Viimatimainitud ukaasist võib mõnevõrra välja lugeda LjEa kammerkontori umbusku selle kohta, kas Eestimaa kindralkubermanguvalitsus Hiiumaa ülearuste kroonutalupoegade transportimise küsimuse kõigiti erapooletult ja kroonu huvidele vastavalt lahendab. Nõudes ka Saaremaa provintsiaalkantseilt kui n.-ö. teatavalt vastapooletult selle esindaja kaudu andmeid ja seisukohavõttu, lootis kammerkontor nähtavasti, et nii omandab ta asjast õigema ülevaate.

Sama kuu lõpul sai Saaremaa provintsiaalkantselei Eestimaa kindralkubermanguvalitsuselt teate erikomisjoni peatsest Hiiumaale minnekust⁴¹. Provintsiaalkantselei saatis nüüd ka omalt poolt 3-liikmelise komisjoni Hiiumaale, koosseisus: leitnant Stackelberg, kameerarius Dahl ja kantseleiametnik Heidenreich⁴². Nii nende mõlemate erikomisjonide tegevust kui ka teist, veidi hilisemat Hiiumaa kroonumõisade rahvastusolude järeleuurimist, kõige sellega ühenduses olevaid korraldusvõtteid ja viimaste resultaate vaatleme järgmises peatükis.

³⁹ LjEa kammerkontori ukaas Saaremaa provintsiaalkantseleile 3. I. 1744 (saksakeelne tõlge), viimatitsiteeritud tmk., lk. 140 j.

⁴⁰ Sama tmk., lk. 146 j., kus on selle ukaasi saksakeelne tõlge.

⁴¹ Vrd. Saaremaa maapealiku kiri Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse poolt Hiiumaale määratud komisjonile 6. III 1744, sama tmk., lk. 148.

⁴² Vrd. Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse poolt Hiiumaale määratud komisjoni raport 19. III 1744 (mustand), sama tmk., lk. 125!

III.

Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse erikomisjon saabus Hiiu-
maale 1. III 1744⁴³, osaliselt muudetud koosseisus — nimelt polnud
assessor H. G. v. Mohrenschild saanud sõita ja ta oli kubeneri poolt
asendatud Läänemaa kreisikomissari G. M. Wetterstrand'iga⁴⁴. Komis-
jonile tehti kubeneri poolt ülesandeks⁴⁵: tutvuda kroonu valduses
olevate Hiiumaa Pühalepa, Putkaste, Partsi, Kõrgessaare, Hiiemõisa
ja Orjaku mõisa vakuraamatute ning kokkukutsutud talupoegade
kaudu täpselt kohalike oludega, pidades seejuures silmas LjEa kam-
merkontori peaeesmärki, et Hiiumaa majandusele mittevajalised talu-
pojad tuleb transportida. Seejuures aga panna hoolega tähele, et
sellise transpordiga ei tekiks mingit kahju saarele jäävatele talupoe-
egadele ega takistust kroonumõisade rentnikele⁴⁶ rendi õiendamises;
sel eesmärgil hankida täpsed teated talurahva töö, maade, külvi ja
mõisakoormiste kohta ning koostada nimekiri neist isikuist, kes oma
väikestest ja halbadeist maatükkidest mitte elatuda suutvatena trans-
portimisele tuleksid ning kelle maad tuleks anda jõukaile, kõiki koor-
misi kanda suutvaile talupoegadele; ära kuulata kõigil juhtudel koha-
like disponentide arvamine; hankida täpsed teated rootsi talupoegade,
nende naiste ja laste eesti keele oskuse kohta; jätta Saaremaa saadi-
kuile, kui need kohal on, isikute üle, kes transportitavaina arvesse
tuleksid, esialgne nimekiri, ometi aga nii, et kindralkubermangu-
valitsuse hooleks jääks asja lõplik otsustus.

Hiljemini, kui komisjon juba Hiiumaal oli, saabus talle LjEa
kammerkontori poolt, keda Eestimaa kindralkubermanguvalitsus oli
informeerinud erikomisjoni Hiiumaale saatmisest ja sellele antud
instruktsioonist, veel uusi direktiive⁴⁷, millega ms. ka kubeneri
poolt antud instruktsiooni osalt muudeti. Nimelt pidi komisjon juhul,
kui ta Hiiumaalt kätte saab selliseid inimesi — noori või vanu ja üks-

⁴³ Vt. komisjoni raport Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 19. III
1744 (müstand) ERKA, EVKKA, nr. 27. (1744—60), lk. 125.

⁴⁴ Eestimaa kubeneri kiri Hiiumaale määratud komisjonile 27. II 1744,
sama tmk., lk. 160.

⁴⁵ Vt. Eestimaa kubeneri poolt allakirjutatud instruktsioon Hiiumaale
määratud komisjonile 18. II 1744, sama tmk., lk. 166 jj.

⁴⁶ Enamik Hiiumaa kroonumõisu — Pühalepa, Partsi, Putkaste ja
Kõrgessaare — olid 1739. a. 12 aastaks renditud ratsakaardiväe leitnant
Carl Gustav Lilienfeldile. Samal ajal ja niisama kauaks oli Hiiemõis renditud
major Johann Hinrich Lucius'ele ja Orjaku mõis kapten Andreas Wet-
terstrand'ile. Vrd. ERKA, EVKKA, tmk. nr. 19 (1736—44), lk. 364 a jj.,
476 a jj., 484 a jj.

⁴⁷ Vrd. Eestimaa kubeneri kiri Hiiumaale määratud komisjonile 2. III
1744 ja LjEa kammerkontori ukaas Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele
veebruari 1744, nr. 149 (tõlge), ERKA, EVKKA, nr. 27. (1744—60),
lk. 152 resp. 154 jj.

kõik kummast soost —, kes ilma kahtluseta tuleks lugeda ülearu-
seiks, need kohe Hiiumaa kroonutalupoegade abiga ühes vastava nime-
kirjaga Saaremaa maapealiku juurde toimetama, ilma et seepärast
ennem kindralkubernanguvalitsusele mingit raportit esitaks. (Nähta-
vasti kartis LjEa kammerkontor, et asi võib jälle venima hakata.)
Ainult nende talupoegade kohta, kelle üleviimise suhtes komisjonil
mõningaid kahtlusi tekkis, tuli esitada vastav teade kindralkuber-
manguvalitsusele. Edasi tehti komisjonile ülesandeks põhjalikult
järele uurida, kas varemini LjEa kammerkontorile saadetud revis-
joniprotokollide-väljavõtteis mainitud talupojad Hiiumaa kroonumõisa-
dest ikka veel jooksus on, või on vähemalt osa neist Hiiumaale tagasi
pöördunud. Ka pidi komisjon kõigile kroonutalupoegadele teatama,
et neid, kes tulevikus pagevad, karistatakse vastavalt rootsiaegse-
tele määrustele sellega, et nad paigutatakse eluajaks galeeridele või
madrustena sõjalaevadele või jälle kindluste ehitamise tööle ⁴⁸.

Nagu nähtub komisjoni säilinud materjalidest, täitis ta ka suu-
rema või väiksema täpsusega peaaegu kõik talle antud ülesanded ⁴⁹.
1.—7. märtsini töötas komisjon Pühalepa mõisas, kus ta Pühalepa ja
Putkaste mõisa opmanilt A. P. Selle'lt, nende mõisade vakuraama-
tuist ja kokkukutsutud talupoegadelt, samuti Partsi, Hiimõisa ja
Orjaku mõisa kubjastelt kogus vajalikke andmeid, ning siirdus siis
8. märtsil Kõrgessaare mõisa. Lõpetanud ka siin järeleuurimise,
pöördus komisjon 10. märtsil tagasi Pühalepa ja koostas siin talu-
poegade ning vabadike kohta, keda võidi tema arvates transportida,
vastava nimekirja. Kokku oli komisjoni arvates selliseid isikuid kõi-
gest 157. Soo, ea ja töövoime järgi jagunes nende üldsumma järg-
miselt:

Töövõimelisi 15—60-aastasi		Vanu ja pöduraid		Lapsi (alla 15-aastasi)	
mehi	naisi	mehi	naisi	poisse	tüdrukuid
31	32	13	8	36	37
63		21		73	

⁴⁸ Selliste valjude määruste väheste tulemuste suhtes vt. A. v. Gernet, *Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland*, Tallinn 1901, lk. 40.

⁴⁹ Komisjoni tegevuse järgneva kirjelduse suhtes vt. komisjoni koostatud nimestikke ja vakuraamatuid, ERKA, EVKkA, nr. 27 (1744—60), lk. 1 jj., eriti aga komisjoni poolt Eestimaa kindralkubernanguvalitsusele esitatud raportit 19. III 1744 (mustand), sama tmk., lk. 124 jj.

Perekondi oli nende isikute hulgas 40, üksikuid inimesi (mehi) kõigest 3. Ainult 4 perekonda olid talupidajad — igäühel $\frac{1}{12}$ -adramaaline talu. Loomulikult põlnud sellistel inimestel nimetamisväärselt varandust — suuremaid koduloomi oli neil kokku: hobuseid 12, varssu 1, härgi 9, lehma 32, noori veiseid 15.

Peale eelmainitud nelja $\frac{1}{12}$ -adramaalise talu oli komisjon leidnud Hiiumaa kroonumõisade alt niisama suuri ja väiksemaid talusid veel 7. Neist kääbustaludest otsustati üks $\frac{1}{12}$ -adramaaline liita teise juuresoleva taluga ja elanikud viia üle sama mõisa (Pühalepa) alla kuuluvale $\frac{1}{8}$ tühjale adramaale, ülejäänud 6 talu aga jäeti puudutamata, kuna üks neist ($\frac{1}{16}$ -adramaaline) kuulus kõrtsi külge, 3 talu (kaks $\frac{1}{12}$ -adramaalist, üks $\frac{1}{24}$ -adramaaline) maid oli kauguse või naabertalu vähese tööjõu tõttu raske ühendada teiste talude maadega ja 2 talu ($\frac{1}{12}$ - ja $\frac{1}{16}$ -adramaaline) olid uudismaatalud.

11. märtsil, kui komisjon juba valmistus Hiiumaalt lahkuma, saabus lõpuks Pühalepa mõisa ka Saaremaa provintsiaalkantselei poolt saadetud komisjon. Nüüd korraldati Hiiumaa kroonutalurahva transportimise küsimuse arutamiseks mõlema komisjoni ühine istung. Nähtavasti Saaremaa komisjoni algatusel, kes loomulikult soovis võimalikult suurema hulga inimeste transportimist, peatuti mõtte juures, kas mitte külades koosolevaid $\frac{1}{8}$ - ja $\frac{1}{6}$ -adramaalisi talusid liita võimalikult $\frac{1}{4}$ -adramaalisteks, kuid leiti, et see pole teostatav, sest siis tekiks puudus kas inimestest või jälle veeloomadest, „pealegi kuna ka ikka ja alati sellised osad Hiiumaal on olnud“. Vastavalt LjEa kammerkontori poolt Saaremaa provintsiaalkantseleile antud korraldusele, mille järgi transporditavatena tuli arvestada ka üksikuid tööjõulisi inimesi neis taludes, kus inimesi on liiga palju, koostati nüüd ka nimestik üksikute talude ülearusteks peetud vallalistest tööjõulistest meestest. Nende koguarv oli 53. Seejuures jäi Eestimaa komisjon arvamisele, et kuna paljud Hiiumaa kroonumõisade talud „nii halvasti on inimestega varustatud, et on karta nende talude laostumist, siis ei peaks väljaeraldatud mehi... mitte transporditama, vaid nad peaksid jääma Hiiumaale, et mõisarentnik või valitseja võiks neid juurde anda neile, kes abi vajavad“. Saaremaa komisjon aga soovis ka nende isikute transportimist⁵⁰. Nii jäi see küsinus lahtiseks.

Samal ajal olid transportimisele määratud vabadikud ja talupidajad käsutatud kokku Pühalepa mõisa. Ühise nõupidamise lõpul tahtis Eestimaa komisjon need LjEa kammerkontori käsu kohaselt kohe Saaremaa komisjonile kviitungi vastu üle anda. Viimane aga keeldus neid peale kahe Kõrgessaare mõisa alla kuuluva lahtise mehe

⁵⁰ Saaremaa komisjoni seisukoha suhtes vt. LjEa kammerkolleegiumi ukaas Eestimaa kindralkubernanguvalitsusele 1. IX 1744, nr. 633, ERKA, EVKkA, nr. 141 (1744).

(Koppa Pent ja Ranna Mardi Tomas) vastu võtmast. Põhjenduseks tõi Saaremaa komisjon asjaolu, et Saaremaal transporditavate paigutamiseks ja ülalpidamiseks veel mingeid korraldusi polevat tehtud. Ka olevat karta, et senikaua kui meri veel jääs on, need inimesed jälle Saaremaalt ära joosta võivad⁵¹. Seepärast olevat parem ja kindlam, kui transport toimuks suvel paatidega. Vastavalt Saaremaa komisjoni soovile jäidki transportimisele määratud isikud peale eelmainitud kahe Kõrgessaare mehe seekord üle andmata. Eestimaa komisjon andis Saaremaa komisjonile ainult transportimisele määratute nimekirja ja tegi Hiiumaa kroonumõisade valitsejaile korralduse vastavalt isikud Saaremaa provintsiavalitsuse nõudmise peale kohe kogu kogu omandiga kviitungi vastu välja anda, mispeale siis mõlemad komisjonid asusid 13. märtsil tagasiteele.

Raportis, mille Eestimaa komisjon 19. märtsil oma ülesande täitmise kohta kindralkubermanguvalitsusele esitas ja mille sisust juba suur osa ülal on edasi antud, rõhutati veel, et Hiiumaa majanduslikud olud olevat sellise iseloomuga, et peaks arvestatama vähemalt 8 töövõimelist meest ühe adramaa kohta⁵². Sellisel arvamusel olnud ka Saaremaa komisjon. Hiiumaa enda mõisavalitsejad ja talupojad aga arvasvat, et ühel sealsel adramaal oleks vaja 10—12 töövõimelist meest, kuna 1) ühelt adramaalt 2 rakmeteolist aasta ringi kogu nädal mõisas tulevat pidada, ühes arvamata jala-abiteolisi suvel⁵³, 2) pidavat nende maid selleks, et need vilja kannaksid, 4, 5, 6, mõnes kohas isegi 7 korda küntama ja 3) andvat need ometi harva üle 3 või 4 seemne⁵⁴, mistõttu maaharimisest hiidlaste ülalpidamiseks ei piisavat, vaid nad pidavat oma peamise elatise otsima merelt. Kevadest sügiseni pidavat igalt adramaalt alati mõned mehed

⁵¹ Eestimaa komisjoni poolt Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele esitatud raportis 19. III 1744 (mustand), mille järgi ülaltoodu esitatud, on Saaremaa komisjoni seletuse refereerimisel veel läbi kriipsutatud lauseosa: „gleich solches ohnedem diesen Winter geschehen, daß viele Bauren von Oesel nach Cuhrland entwichen, woselbst man sie nicht wieder habhafft werden könten“. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 128.

⁵² Teatavasti arvestati Eestimaal tol ajal ametlikult ühe adramaa kohta 5 15—60-aastast töövõimelist meest, peale rannatalude, kus vastav norm oli 10. Vrd. näit. A. v. Gernet, Geschichte und System, lk. 46.

⁵³ Tolleaegsete vakuraamatute järgi pidi Hiiumaa kroonumõisades ühelt adramaalt olema suvel mõisas üks jalateoline 12 nädalat iga tööpäev. Vrd. näit. ERKA, EVKka, nr. 27. (1744—60), lk. 10.

⁵⁴ Olgu siinjuures veel mainitud, et komisjoni materjalide andmeil enam kui pooltes Hiiumaa kroonumõisade küldes ei kandnud põld otri. Suviviljana külvati neis küldes ainult kaera. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 27. (1744—60), lk. 5 j., 9 jj. Et põllul suvivili ei kasvanud, sellest asjaolust oli nähtavasti tingitud ka see omapärane nähtus, et rootslaste küldes Malvastes, Kaustes, Meelstes, Kodestes ja Tahkunas valitses kahevälja-süsteem: üks väli oli rukki all, teine kesas. Vt. *ibid.*, lk. 117 jj.

olema väljas kalapüügil. Kellel siis niipalju peret olevat, et ta kalapüüki võib korralikult teostada, selle seisund olevat parim ja ta olevat ka võimeline koormisi täielikult kandma.

Edasi kirjeldab komisjon, kuidas talupojad, kes ka ainult natukegi maad omanud, polevat soovinud endi transportimist ning palunud väga härdalt („gar wehmütig“) „neid nende kohtadele jätta ja nende esiisade maal, kus nad sündinud ja üles kasvanud, säilitada (zu konserviren)“. Eriti olevat seda palunud rootsi talupojad Kärddlas, Kidastes, Mudastes, Reigis jne. Nende naised ja lapsed ei oskavat sugugi eesti keelt⁵⁵. Need rootslased elavat täiesti eraldi asetsevavis küla- des ja neil polevat mingit mainimisväärset suhtlemist eesti talupoega- dega, kuigi muide nad nüüd olevat teo ja maksude suhtes viimastega võrdses seisundis.

Kõigil neil põhjusil arvab komisjon mitte võimaliku olevat Hiiu- maalt enam talurahvast transportida, kui tema ära määratud, kuna pealegi möödunud suvel palju inimesi verisesse kõhutõppe surnud, nii et pastor Glanström'i⁵⁶ teatel kuni 30 surnut 14 päeva jooksul maetud⁵⁷, mis haigus ka veel nüüd seal ühes ägeda loomataudiga mölla- vat. Sulaste ja tüdrukute transporti võiks komisjoni arvates teostada võib-olla tulevikus, kui noori inimesi juurde on kasvanud.

Pagemise puhul ettenähtud karistused ütleb komisjon talupoega- dele teatanud olevat. Kõik öelnud seepeale, et „jumal hoidku neid selle eest, nad tahtvat endi kodukohta jääda ja endi esiisade maal elada ning surra“. Sealjuures palunud nad seda, mida mõned päeva- vargad ja hulgused („einige Taugenichte und vagabunder“) nende hulgast teinud, mitte neile kõigile tasuda. Komisjon väidab, et Hiiu- maalt pagenud talupojad olevat enamalt jaolt ülemealikuse ja laiskuse tõttu („aus Übermuth u. Faulheit“) oma kodudest lahkunud.

Lõpuks mainib komisjon oma raportis, et kuna Hiiumaa jooksi- kud kord kodusaarel, kord sealt jälle ära on, polevat ta võinud kind- laks teha, kes viimase revisjoni puhul mandril oluist on nüüd jälle saarel. Küll olevat aga komisjoni poolt vastavaisse nimekirjadesse

⁵⁵ Transportimisele määratigi ainult 1 rootsi vabadiku perekond, kus aga perenaine oli eestlane.

⁵⁶ Tolleaegne Reigi koguduse õpetaja.

⁵⁷ Lehitsedes tolleaegseid Hiiumaa kirikuraamatuid (ERKA, Käina kirikuraamat 1709—30, Pühalepa kirikuraamat 1711—85, Reigi ja Kõpu kirikuraamat 1728—64) näeme, et 1742. a. on Reigi ja Kõpu kirikuraamatu maetute nimistus märgitud küll rea isikute surma põhjuseks „rothe Ruhr“, 1743. a. aga seda haigust kirikuraamatuis pole mainitud. 1742. a. torkab silma ka suur laste suremus Pühalepa khk-s. Üldine pilt Hiiumaa elanikkonna suremusest üksikuil aastail 1740—45 (incl.) on kirikuraamatute järgi järgmine:

1740. a.	198	inimest.	1743. a.	178	inimest.
1741. „	179	„	1744. „	141	„
1742. „	232	„	1745. „	140	„

ja vakuraamatuisse märgitud, kes kusagilt talust on pagenud ja kusta asub⁵⁸.

Jättes Eestimaa komisjoni poolt Hiiumaa kroonutalurahva transportimise küsimuses esitatud seisukoha hinnangu hiljemaks, jälgime edasi mainitud küsimuse lahendamise käiku.

Nii Eestimaa kindralkubermanguvalitsus kui ka Saaremaa provintsiaalkantselei informeerisid varsti oma komisjonide tegevusest LjEa kammerkontorit⁵⁹. Viimane tegi Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 26. mail korralduse, käskida Hiiumaa kroonumõisade valitsejaid Saaremaa provintsiaalkantselei vastava nõudmise peale kõigiti kaasa aidata äraviimiseks määratud vabadiko ja talupoegade transportimiseks kogu nende varandusega. Eelmainitud 53 vallalise mehe, samuti 4 maja suhtes, mis Saaremaa komisjoni poolt olid transportimiseks üles antud, pidi aga Läänemaa adramaade revisjonikomisjon veel koha peal järeleuurimise toime panema. Sama komisjon pidi ka veel kord selgitama küsimust, kas võiks Hiiumaa kroonumõisade väikesi talusid ühendada $\frac{1}{3}$ - ja 1-adramaalisteks⁶⁰.

Vastavast mustandist⁶¹ nähtub, et Eestimaa kindralkubermanguvalitsus sama aasta juunis ka andis Hiiumaa kroonumõisade rentnikele ja valitsejale LjEa kammerkontori ukaasis ettekirjutatud käsu. Samuti andis ta korralduse Hiiumaa ülearuste kroonutalupoegade transportimise küsimuse edasiseks selgitamiseks edasi Läänemaa adramaade revisjonikomisjonile. Viimane siiski endale antud ülesande täitmiseks Hiiumaale ei läinud, vaid piirdus sellega, et sama aasta juulis Passlepa mõisas (Noarootsi khk-s) laskis endale Hiiumaa enamiku kroonumõisade valitsejate ja Orjaku mõisa rentniku A. Wetterstrand'i poolt esitada vastavad kirjalikud arvamused ning küsitles Hiiumaalt kohale kutsutud kupjaid, kiltreid ja mõningaid vanu talupoegi⁶². Millised olid nende kubjaste, kiltrite ja talupoegade vastused, selle kohta puuduvad meil andmed. Komisjonile esitatud kirjalikes arvamuses, mis on säilinud Läänemaa 1744. a. adramaade revisjoni materjalide hulgas⁶³, väidetakse üksmeelselt, et

⁵⁸ Komisjoni materjalide andmeil oli Hiiumaalt kroonutalupoegi ära vähemalt 108 isikut (täpset arvu ei saa tuua, sest alati pole perekondade juures märgitud laste arvu), neist Saaremaal vähemalt 77, mändril vähemalt 31, teadmata kus 4. Nagu allpool näeme, on need arvud tunduvalt väiksemad samal aastal Saaremaal ja Eestimaa mandriosas kindlakstehtud vastavaist arvudest.

⁵⁹ Vrd. LjEa kammerkontori ukaas Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 1. IX 1744, nr. 633, ERKA, EVKka, nr. 141. (1744).

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse ringkiri Hiiumaa kroonumõisade rentnikele ja valitsejale juunist 1744 (mustand), ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 135.

⁶² Vrd. LjEa kammerkontori ukaas Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 1. IX 1744, nr. 633. ERKA, EVKka, nr. 141 (1744) ja sama arhiiv nr. 21 (1744), lk. 785 a j., 826 a jj., 829 a jj., 833 a.

⁶³ Vt. viimatitsiteeritud tmk., lk. 826 a jj., 829 a jj., 833 a.

Saaremaale üleviimiseks määratud isikute transport ühes nende loomade ja muu varandusega valmistavat kroonumõisade rentnikele ja talupoegadele üsna märgatavaid raskusi vajaliste tööliste, vankrite, veoloomade ja paatide andmise näol. Edasi arvatakse, et väiksemate talude $\frac{1}{2}$ - kuni 1-adramaalisteks liitmine ja ühenduses sellega hulga perekondade Saaremaale viimine kogu nende varandustega mõjuku Hiiumaa kroonumõisade majandusele õige vapustavalt. Hiiumaa majanduslikud olud olevat sellised, et mida enam maad talupoega kohustatakse vastu võtma ja selle eest koormisi kandma, seda halvemini suutvat ta oma kohuseid täita: kui tal olevat palju maad, siis pidavat ta ka palju koormisi kandma, kuid maa ei suutvat teda ometi toita, vaid ta pidavat oma peamise elatise otsima kalastusest, puunõude valmistamisest jne., mida aga suure talu pidamine takistavat. Seepärast olevat $\frac{1}{8}$ - ja $\frac{1}{4}$ -adrikud Hiiumaal parimad talupojad⁶⁴. Neid olevat ka Hiiumaal olnud „mäletamatutest aegadest saadik“⁶⁵. Mainitakse ka hädaldamist ja kaebamist, mida tõstaksid need, keda nende kodudest sunnitakse vastu tahtmist lahkuma⁶⁶, ja tuletatakse meelde, et rootsi talupojad rõhutavat eriliste privileegide omanamist ega tahtvat olla pärisorjad⁶⁷. Rootslaste transportimist takistava asjaoluna märgitakse ka seda, et neile nende vähese eesti keele oskuse pärast tulevat jumalateenistust pidada rootsi keeles⁶⁸.

Sellest järeleuurimisest informeeris Eestimaa kindralkubermanguvalitsus augusti teisel poolel LjEa kammerkontorit, ühtlasi teatades, et Läänemaa adramaade revisjonikomisjoni kuuluvad maanõunikud⁶⁹ J. F. v. Kursell ja Chr. v. Derfelden olevat komisjoni Hiiumaale minemata jäämise põhjenduseks toonud asjaolu, et Hiiumaa kroonumõisade ülearuste talupoegade transportimise asi olevat juba möödunud talvel ühe teise komisjoni poolt järele uuritud, ja ka endi haiguse (ühel jalad, teisel silmad haiged)⁷⁰.

LjEa kammerkontor ei rahuldunud sellega. Ukaasiga 1. IX 1744⁷¹ nõudis ta Eestimaa kindralkubermanguvalitsuselt, et talupoegade transportimise asja ja veel mõningate muude kroonumõisa-

⁶⁴ *Ibid.*, lk. 833 a.

⁶⁵ *Ibid.*, lk. 830 a; vrd. ka lk. 826 a ja 833 a.

⁶⁶ „... nicht gedenkend des lamentirens und Wieselns der Armen Menschen welche ungerne ihr Vaterland und Domicilium verlaßen wollen.“ *Ibid.*, lk. 826 b.

⁶⁷ *Ibid.*, lk. 829 a.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ Iga maakonna adramaade revisjonikomisjoni kuulusid 2 maanõunikku, kaks aadli poolt valitud liiget ja kindralkubermanguvalitsuse poolt nimetatud notar. Vrd. A. v. Gernet, Geschichte und System, lk. 47.

⁷⁰ Vrd. LjEa kammerkontori ukaas Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele 1. IX 1744, nr. 633, ERKA, EVKka, nr. 141 (1744).

⁷¹ Viimatitsiteeritud ukaas.

desse puutuvate küsimuste selgitamiseks läheks adramaade revisjonikomisjon siiski Hiiumaale. Juhul, kui maanõunikud ikka veel ennast haigusega vabandavad, tulevat nõuda neilt arstitunnistused ja nende asemele määrata teised. Maanõunikku J. F. v. Kurselli ja Chr. v. Derfeldeni aadressil öeldi ukaasis veel, et neil ei tulevat selle üle otsustama hakata, mis neile ülesandeks tehakse, kuna kammerkontor ilma maanõunikku meeldetuletuseta küllalt teadvat, mis talvise komisjoni poolt Hiiumaal täide viidud ja mis adramaade revisjoni puhul veel täide viia tuleb. Ühtlasi ähvardas kammerkontor, et kui seda tema käsku korralikult ei täideta, siis olevat ta sunnitud vastavas kohas samme astuma, et maanõunikke tulevikus adramaade revisjoni juures ei kasutataks. Transportiniisega seoses olevate raskuste suhtes oli kammerkontor arvamisel, et kuna Hiiumaa kroonutalupoegadel olevat saare eemaloleku tõttu küüdikohustused väiksemad kui mandri kroonutalupoegadel ja nad arvatavasti tegelikult vabad olevat sõdurite majutamise kohustusest, siis ei võivat üleviimisele määratud isikute⁷² kolimisele kaasaaitamine sealseile kroonumõisade rentnikele ja talupoegadele raskusi tekitada, eriti siis, kui transport toimub järk-järgult. Transporti ilma põhjuseta viibimisest kroonule tekkinud kahjud aga ähvardati sisse nõuda kindralkubernanguvalitsusel.

Vaatamata sellele väga kurjalt häälestatud ukaasile ei saatnud Eestimaa kindralkubernanguvalitsus adramaade revisjonikomisjon Hiiumaale. Nn. keiserlik revisjonikomisjon, kes pärast Eestimaa adramaade revisjoni lõppu mõisade adramaade arvu kindlaksmääramiseks 1744. a. novembri lõpul kuberneril cesis tumisel⁷³ kokku astus⁷⁴, leidis sama aasta 10. detsembril⁷⁵: „... Läänemaal järeleuurimist teostanud härrad maanõunikud on nagu teisedki instruksioonipäraselt toimunud. Et nad aga mitte Hiiumaale ei läinud, selle kohta on nad põhjused teatanud ja muuseas ei leitud seda olevat ka vaja, sest 1) kõik [sealsed] kroonumõisad omavad juba vana rootsi adramaade arvu⁷⁶. 2) See, mida pidi veel järele uuritama, on juba ühe eelmi-

⁷² Ukaasis kõneldakse 136 isikust 157 asemel, mis tuleb silmanähtavalt sellest, et JjEa kammerkontor ei võtnud arvesse vanu ja pöduraid, keda oli 21.

⁷³ Peale kindralkuberneril resp. kuberneril kuulused sellesse komisjoni veel *commissarius fisci*, *kameraarius*, 2 maanõunikku ja igast maakonnast veel 1 aadlik. Vrd. A. v. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 47.

⁷⁴ Vrd. 1744. a. revisjoni protokoll (mustand), ERKA, EVKkA, nr. 25 (1744), lk. 31.

⁷⁵ Sama protokoll, sama tmk. lk. 59.

⁷⁶ Et kõnesoleval ajal adramaade revisjonide puhul peeti silmas põhimõtet, et mõisade adramaade arvu ei tohi arvestada suuremana rootsiaegsest määras, siis mõisade suhtes, mis olid saavutanud rootsiaegse adramaade arvu, revisjoni ei teostatud. Vrd. A. v. Gernet, *Geschichte und System*, lk. 46 ja Eestimaa kindralkubernanguvalitsuse instruksioon adramaade revisjonikomisjonidele 24. III 1744 (ärakiri), viimatitsiteeritud tmk., lk. 2.

sel talvel määratud komisjoni poolt järele uuritud. 3) Muidu veel vajalikud teated on mõisakäsustajate poolt antud ja 4) igast mõisast on kupjad ja kiltrid ühes mõnede vanade peremeestega Passleppa, kus komisjon seekord koos olnud, ette kutsutud, nii et sellega pole leitud järeleuurimises mingit viga ega mingit põhjust uue inkvisitsiooni korraldamiseks.“

Edaspidiseid ametlikke seisukohavõtte ses küsimuses pole käesoleva töö autoril korda läinud leida. Igatahes näib, et ametlik kirjavahetus ses asjas on varsti soikunud⁷⁷. Ühtlasi aga võime järeldada mõningaist hilisemaist andmeist, et kogu see suurt kära tekitanud ülearuste hiidlaste saarelt transportimise kavatsus on tõenäoselt liivale joosnud. Nimelt näeme Hiiumaa kroonumõisade 1750-ndate aastate spetsifikatsioonidest ja vakuraamatutest⁷⁸, et perekondadest, kes 1744. a. Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse poolt transportimisele määrati, elab terve rida — vähemalt 10 — rahulikult edasi Hiiumaal. Ainult ühe 1744. a. üleviimisele määratud perekonna näeme 1753. a. Saaremaale läinud olevat — sellegi pagemise teel. Ka eksisteerivad edasi 2 naabertaludega liitmisele määratud $\frac{1}{12}$ -adramaalist kohta. Kuigi me enam kõiki 1744. a. transportimisele määratud ei saa vastavais nimestikes identifitseerida, siiski on vähe põhjust arvata, et mingit ametlikku talurahva transporti Hiiumaalt Saaremaale 1740-ndail või 50-ndail aastail üldse toimus.

IV.

Enam tulemusi kui Hiiumaalt talurahva transportimisel, oli seal juba lahkunud talupoegade üleviimisel Saaremaa ja mandri kroonumõisade alla.

Eespool nägime⁷⁹, et LjEa kammerkontor nõudis 1744. a. alguses Saaremaa provintsiaalkantseleilt, et see saadaks talle lähemaid andmeid Saaremaale pagenud Hiiumaa talupoegade kohta. Sama aasta adramaade revisjoni puhul korraldatigi „täpne järelepärimine“ Saaremaal leiduvate Hiiumaa talupoegade suhtes. Kui vastavad andmed olid kogutud, toimus sama aasta 17. augustil Kuressaares Saaremaa adramaade revisjonikomisjoni poolt eelmainitud talupoegade määramine kohalike kroonumõisade alla, kusjuures nad sisse kirju-

⁷⁷ Ainult üks ukaas näib selles talupoegade transportimise asjas veel LjEa kammerkontorilt Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele tulnud olevat — nimelt 24. VII 1745. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 76 (1736—47), kammerkolleegiumilt tulnud ukaaside sissekanded, nr. 384.

⁷⁸ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 29 (1750), lk. 679 b, 680 b, 686 b, 701 b, nr. 27 (1744—60), lk. 291, 367, 479 ja *passim*.

⁷⁹ Vt. lk. 44.

tati vastavate mõisade talupoegade nimestikesse ja vakuraamatuisse⁸⁰. Tõenäoselt toimiti siinjuures LjEa kammerkontori mingi uue korralduse põhjal. Kokku oli eelmainitud isikuid 150, mis arv nende isikute soo, ea ja töövoime järgi jagunes järgmiselt⁸¹:

Töövõimelisi 15—60-aastasi		Vanu ja põduraid		Lapsi (alla 15-aastasi)	
mehi	naisi	mehi	naisi	poisse	tüdrukuid
51	30	2	1	33	33
81		3		66	

Siinjuures oli perekondi 24, üksikuid inimesi (kõik töövoimeliste 15—60-aastaste kategooriast) 28. Suuremaid koduloomi omasid ainult 4 perekonda — kokku 2 hobust, 1 varss, 4 härga, 6 lehma ja 2 noort veist.

Need 150 isikut jaotati ära 18 kroonumõisa vahel, kusjuures üsna silmapaistev osa — 65 isikut — määrati Muhu saarele Muhu-Suuremõisa, Tamse ja Võlla mõisa. Uhtlasi fikseeriti iga töövõimelise 15—60-aastase inimese kohta samad koormiste normid, nagu need kehtisid teiste Saaremaa kroonutalupoegade suhtes⁸². Perekondadena koos elavate inimeste suhtes pidid need normid hakkama kehtima 1747. a. alates, üksikute inimeste suhtes 1745. a. alates. See lahku minek oli muidugi tingitud sellest, et perekondadel tuli hakata endale majapidamist rajama, üksikud inimesed aga läksid taludesse teenima ega sattunud sellega mingisse eriolukorda.

⁸⁰ ERKA, Saaremaa Majandusvalitsuse Arhiiv, nr. 103 (1744), sissejuhatav osa ja *passim*.

⁸¹ Vrd. sama tmk., *passim*. Peale Hiiumaa kroonumõisade talurahva leidus selles hulgas veel 9 Pühalepa kirikumõisa alla kuuluvat isikut. — Kus need Hiiumaa talupojad nende kohta andmete kogumise ajal asusid, selle kohta puuduvad Saaremaa 1744. a. adramaade revisjoni materjalide hulgas teated. Abiks võttes 1744. a. Hiiumaal käinud Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse erikomisjoni materjalide (ERKA, EVKkA, nr. 27 (1744—60), lk. 1 jj.) hulgas leiduvaid nappe andmeid Hiiumaa kroonumõisadest Saaremaale pagenud talupoegade asukoha kohta, saame ainult väikese osa isikute — 33 — asukohad suurema või väiksema tõenäosusega kindlaks määrata. Neist 33 isikust asus samade kroonumõisade all, kuhu nad hiljem määrati, 4, teiste kroonumõisade all 18, eramõisade ja pastoraatide all 10, Kuressaare linnas 1.

⁸² Iga töövõimelise 15—60-aastase inimese kohta: 1 rakmepäev nädalas terve aasta läbi, 1 jalapäev nädalas jaagupipäevast milhkipäevani, statsiooni-vilja 2 $\frac{2}{3}$ külimittu (pool rukkeis, pool otrades) ja vakumaksu (Wackenge-rechtigkeit) — raha, rukkeid, otri, kaeru, nisu, heinu, kanu, mune jne. — vastavais mõisades kehtivate normide järgi.

Vastavalt LjEa kammerkontori ettekirjutusele⁸³ toimus umbes samal ajal ka Eestimaa mandriosas leiduvate Hiiumaa kroonutalu-poegade ümberpaigutamine. Kindralkubermanguvalitsus määras nimelt pärast 1744. a. adramaade revisjoni lõppu 53 Hiiumaa kroonumõisade alla kuuluvat isikut Läänemaa 15 ja Harjumaa 5 eramõisa alt kroonumõisade Niibi (Lääne-Nigula khk-s) ja Humala (Keila khk-s) alla — esimese alla 41, teise alla 21 isikut⁸⁴. Soo, ea ja töövõime suhtes liigitus see hulk järgmiselt:

Töövõimelisi 15—60-aastasi		Vanu ja põduraid		Lapsi (alla 15-aastasi)	
mehi	naisi	mehi	naisi	poisse	tüdrukuid
18	10	4	2	10	9
28		6		19	

Seejuures oli perekondi 9, üksikuid inimesi 12. Suuremaid koduloomi omasid 6 perekonda — kokku 3 härga ja 7 lehma. Kuigi enamik ümberpaigutamisele määratuist oli 1745. a. mai alguses veel kohale ilmumata (Niibist oli ära 28, Humalast 18 inimest)⁸⁵, siiski nähtub samade mõisade 1756. a. talupoegade nimekirjadest ja vakuraamatuid⁸⁶, et ka eelmainitud ajal puudunuist üsna suur osa hiljemini nende mõisade alla on tulnud.

V.

Nagu ülalesitatust nähtub, tekkis arvamuste lahkumineku tõttu Hiiumaa kroonumõisade ülerahvastuse küsimuses LjEa kammerkontori ja Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse vahel üsna pinev vahekord. LjEa kammerkontor pidas visalt kinni arvamusest, et Hiiumaa kroonumõisade all on märksa enam talurahvast, kui sealseis majanduslikes oludes kasulik ja vaja on. Seejuures oli tal eriti südamele

⁸³ Vt. lk. 40.

⁸⁴ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 25 (1744), lk. 110 jj., nr. 26 (1744—60), lk. 307, 322 jj., 774 jj. — Kokku tehti 1744. a. adramaade revisjoni puhul Eestimaa mandriosas kindlaks üle 80 Hiiumaa talupoja, kuid sellesse hulka kuulusid ka Hiiumaa eramõisade talupojad, samuti talupojad, kes olid kindralkubermanguvalitsuse poolt müüdid (15 isikut), mõningad „vabastuskirjaga“ (Frey Brief) isikud jne. Vrd. ERKA, EVKka, nr. 24 (1744), *passim*.

⁸⁵ Vrd. ERKA, EVKka, nr. 26 (1744—60), lk. 324, 778.

⁸⁶ *Ibid.*, lk. 322 j., 810 jj.

Saaremaa kroonumõisade tühjade adramaade asustamine. Eestimaa kindralkubermanguvalitsus ja tema poolt Hiiumaa rahvastusolusid järele uurima saadetud erikomisjon aga väitsid, et Hiiumaa majandusolud ei võimaldavat suuremaulatuslikku kroonutalupoegade äraviimist, kusjuures mainitud erikomisjon määras transportimisele kõigest 157 maata või õige vähesel määral maaga varustatud isikut. LjEa kammerkontori edasine silmanähtav taotlus, saavutada Läänemaa adramaade revisjonikomisjonilt transportimisküsimuses pooldavat seisukohavõttu, ei õnnestunud. Nähtavasti jäi teostamata isegi eelmainitud poolteist saja isiku transport. Kogu meie poolt vaadeldud pika ja teataval määral n.-ö. bürokraatliku vägikaikavedamise pitserit kandva kirjavahetuse reaalseks tulemuseks oli tõenäoselt ainult paarisaja Saaremaale ja Eestimaa mandriossa pagenud hiiu kroonutalupoja üleviimine sealsete kroonumõisade alla.

Nüüd kerkib loomulikult üles küsimus: milline oli siis tõeline olukord Hiiumaa kroonumõisade aladel — oli seal antud majanduslikel ja agraartehtnilisel tingimusil rahvastikku tööpoolest liiga palju? Olgu siinjuures kõigepealt rõhutatud, et ülerahvastusprobleem iseenesest on väga keeruline küsimuste kompleks, mille teaduspäraselt enam-vähem rahuldav lahendus on võimalik alles selliste üksikasjaliste andmete alusel, nagu neid kogub tänapäeva rahvastiku- ja majandusstatistika. Meil kasutada olevad puudulikud andmed võimaldavad ses suhtes kõige enam vaid teatava umbkaudse, hüpoteetilise värvinguga järelduse tegemist. Igatahes näib neil andmeil, et seisukohal, mis esitati Hiiumaa kroonumõisade talurahva ulatuslikuma transportimise mõtte vastu, oli üsna tugev alus — nimelt selle argumendi näol, mis esile tõstis asjaolu, et hiidlaste põldude vähene viljakus sunnib neid tegelema põlluharimise kõrval ka muude tööaladega, eriti kalapüügiga, mistõttu adramaa kohta on vaja enam tööväimeisi inimesi. Et hiidlaste elatise hankimine XVIII sajandil erines märksa tavaliste mandri talupoegade omast (nagu ta erineb tänapäevalgi, muidugi tunduvalt muutunud joontes), selle kohta leiame kinnitavaid teateid mitmelt poolt. Eriti olgu siinjuures mainitud A. W. Hupel'i tuntud töö „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland“, mille andmed Hiiumaa kohta on pärit esijoonel kohalike kirikuõpetajailt⁸⁷. Kalapüük öeldakse siingi olevat hiidlastele tähtsaks ülalpidamisallikaks⁸⁸. Rõhutatatakse ka mitmesuguseid käsitööalasid, eriti puunõude valmistamist⁸⁹. Selliste elatumisolude tõttu näib Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse erikomisjoni arvamine, et Hiiumaal adramaa kohta peaks arvestatama vähemalt 8 tööväimelist meest, milline norm oleks olnud Eestimaa tavaliste talude ja rannatalude normide (5 resp. 10 tööväimelist

⁸⁷ Vrd. A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten* III, lk. 571.

⁸⁸ *Op. cit.* I, lk. 393; III, lk. 572.

⁸⁹ *Op. cit.* III, lk. 572; I, lk. 390.

meest) vahepealne, küllalt põhjendatuna. Selle normi alusel arvestades oleks Hiiumaa kroonumõisade all 1744. a. olnud ka just paras jagu töövoimelisi mehi: jagades töövoimeliste meeste koguarvu — 1250⁹⁰ — asustatud adramaade koguarvuga — 157^{11/12}⁹¹ — saamegi adramaa kohta ümmarguselt 8 töövoimelist meest.

Ühenduses käsitledava ülerahvastusprobleemiga peatume nüüd lühidalt ka veel Hiiumaa kroonumõisade talude suurusel ja nende liitmise küsimusel. Mittepõllunduslike tööalade suur osatähtsus oli muidugi ka üheks põhjuseks talude väiksusele, nagu sellele ms. viidati ka Läänemaa adramaade revisjonikomisjoni poolt toimetatud järeleuurimise puhul⁹². Sai ju perekond neis tingimuses talutööle rakendada ainult osa oma tööjõust. Et see Hiiumaa talude väiksus oli põline nähtus, nagu seda nägime rõhutatav senise seisundi pool-dajaid⁹³, seda tõendavad ka varasemad andmed siinsete talude suu-ruse kohta. Juba Eesti keskaja lõpul torkab silma Hiiumaa talude suhteline väiksus: kui tol ajal näit. Läänemaa mandriosa adratalu tavaline suurus oli üle 1 adramaa, siis Hiiumaal ei ulatunud sel-lise talu keskmine suurus $\frac{3}{4}$ adramaanigi. Peale selle oli Hiiumaa siis suhteliselt väga palju üksjalakohti ja vabadikke — 329 adratalu kõrval 210 üksjalakohta ja 198 vabadikku⁹⁴. Umbes pool sajandit hiljem — 1608./9. a. — oli Rootsi kroonu käes oleva Hiiumaa osa 76 $\frac{1}{2}$ asustatud adramaal 172 adratalust $\frac{1}{2}$ -adramaalisi ja väikse-maid 145 (84,8%) ja $\frac{1}{2}$ adramaast suuremaid kõigest 27 (15,7%). Peale selle leidis siin veel 21 üksjala- ja 19 kalurikohta ning jäl-gegi suur arv vabadikke — 87⁹⁵. Milline oli talude suurus meie

⁹⁰ Talurahva koguarv Hiiumaa kroonumõisade all oli 1744. a. 5094 hinge. Soo, ea ja töövoime järgi jagunes see arv järgmiselt:

Töövoimelisi 15—60-aastasi		Vanu ja põduraid		Lapsi (alla 15-aastasi)	
mehi	naisi	mehi	naisi	poisse	tüdrukuid
1250	1222	366	417	930	909
2472		783		1839	

Arvud on toodud ERKA, EVKKA, nr. 27 (1744—60), andmeil.

⁹¹ Vrd. *ibid.* Tühje adramaaid oli kõigest 17 $\frac{1}{3}$.

⁹² Vt. lk. 51.

⁹³ Vt. lk. 41 ja 47 jj.

⁹⁴ Vrd. Läänemaa, maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus, üld-osa, toimetus: H. Habermann, peatoimetaja, E. Kant jt., Eesti VIII, Tartu 1938, lk. 270, 277.

⁹⁵ Vrd. Hiiumaa 1608./9. a. vakuraamat, ERKA, ERKKA, nr. A 932, lk. 215 a jj.

poolt vaadeldavate mõisade — Pühalepa, Partsi, Hiiemõisa, Kõrgessaare, Putkaste ja Orjaku — aladel XVII sajandi lõpul ja 1740-ndail aastail, selle kohta toome alljärgneva tabeli⁹⁶.

	1688. a.		1744. a.
$\frac{3}{4}$ -adramaalisi talusid	7	}	—
$\frac{5}{8}$ - ja $\frac{9}{16}$ -adramaalisi talusid	5		—
$\frac{1}{2}$ -adramaalisi talusid	38	}	10
Väiksemaid kui $\frac{1}{2}$ -, kuid suuremaid kui $\frac{1}{4}$ -adramaalisi talusid	34		45 (5,5%)
$\frac{1}{4}$ -adramaalisi talusid	313	}	291
Väiksemaid kui $\frac{1}{4}$ -, kuid suuremaid kui $\frac{1}{8}$ -adramaalisi talusid	80		753 (93,1%)
$\frac{1}{8}$ -adramaalisi talusid	275	}	166
$\frac{1}{16}$ - ja $\frac{1}{12}$ - „ „	31		296
$\frac{1}{24}$ - „ „	—	(4,0%)	10
			1
			11 (1,4%)
Kokku talusid	783		809

Neist arvudest näeme, et nii 1680-ndail kui ka 1740-ndail aastail oli meie vaatluse all olevail aladel $\frac{1}{8}$ - kuni $\frac{1}{4}$ -adramaalistel taludel domineeriv osatähtsus. Väiksemaid kui $\frac{1}{8}$ -adramaalisi talusid aga, mille olemasolu LjEa kammerkontor, nagu nägime⁹⁷, eriti esile tõstis, oli 1744. a. tegelikult üsna tähtsusetu arv — kõigest 1,4%. Võrreldes 1688. aastaga näeme selliste talude rühma juures isegi vähenemist.

1744. a. kohta toodud arvudest nähtub ühtlasi ka, millise ulatus-

⁹⁶ Tabel on koostatud ERKA, ERKka, nr. A 941 (1686—88), lk. 1425 b/1426 a jj. ja ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 1/2 jj. andmeil. Selgitava märkusena olgu tabeli kohta veel mainitud järgmist. Mitu korda on vastavais nimestikes mingi adramaa-ühiku kohta märgitud 2, 1688. a. paaril juhul ka 3 perekonda. Et neil ka loomad on märgitud eraldi, siis peaks siin küll vähemalt osal juhtudel tegemist olema eri leibkondadega. Et aga sellisel juhul ühele perekonnale kuuluvat adramaa-ühiku osa on võimatu kindlaks määrata, siis on võetud iga selline adramaa-ühik siiski ühe taluna. Ainult ühel erandjuhul, kus 5 peremeest on märgitud ühe $\frac{1}{2}$ -adramaalise ühiku pidajana (1688. a.), on arvestatud, et siin on tegemist 5 taluga à $\frac{1}{10}$ adramaad. Kuigi nii oli adramaade killustumine tegelikult mõnevõrra suurem (esijoones 1688. a.) kui tabelist nähtub, siiski peaks siit üldine pilt küllaldaselt selguma.

⁹⁷ Vt. lk. 42.

liku ümberkujunemise Hiiumaa kroonumõisade agraaroludes oleks kaasa toonud LjEa kammerkontori poolt hellitatud mõtte teostumine, liita väikesed Hiiumaa kroonumõisade talud $\frac{1}{2}$ —1-adramaalisteks. Isegi siis, kui liitmisele oleksid tulnud ainult väiksemad kui $\frac{1}{4}$ -adramaalsed talud, oleks see „agraarreform“ haaranud märksa üle poole taludest! Et selline samm koos temaga kaasaskäiva massilise elanike Saaremaale transportimisega oleks antud oludes seoses olnud üsna mitmete oluliste raskustega, tohiks olla selge.

Väikeste talude liitmisel oleks olnud alus, kui suuremad talud oleksid osutunud elujõulisemaiks. Tolleaegsete Hiiumaa kroonumõisade talude jõukuse taset on meil mõningal määral, kuigi võrdlemisi ühekülgisel alusel, ka võimalik võrrelda — nimelt talude loomade arvu kaudu. Liigitades talud suuruse järgi 3 rühma — 1) suuremad kui $\frac{1}{4}$ -adramaalsed, 2) $\frac{1}{8}$ - kuni $\frac{1}{4}$ -adramaalsed ja 3) väiksemad kui $\frac{1}{8}$ -adramaalsed —, saame üksikutes rühmades iga 10 elaniku kohta loomi järgmiselt⁹⁸:

	Hobuseid	Varssu	Härgi	Lehmi	Noori veiseid
Suuremais kui $\frac{1}{4}$ -adramaalistes taludes . . .	2,2	0,3	5,3	3,7	2,0
$\frac{1}{8}$ - kuni $\frac{1}{4}$ -adramaalistes taludes . . .	2,2	0,3	5,0	4,0	2,7
Väiksemais kui $\frac{1}{8}$ -adramaalistes taludes	1,5	—	3,8	3,3	2,1

Näeme, et elanike arvu ja loomade arvu suhe on tavalistes väiketaldes ja suuremates taludes üldiselt enam-vähem võrdne. Ainult kääbustalud on loomade poolest märksa vaesemad. Igatahes polnud loomade arvu seisukohalt mingit põhjust eelistada Hiiumaa kroonumõisade suuremaid talusid sealsete „normaaltalude“ ees.

Nii näib kogu eeltoodu põhjal, et kuigi Hiiumaal oli 1740-ndail aastail asustus üsna tihe, olles saavutanud juba umbes rootsiaegse kõrgtaseme, ei saa me siiski hiidlaste erilmelisi elatumistingimusi silmas pidades veel kõnelda mingist silmatorkavast ülerahvastusest. Äärmisel juhul võiks ehk kõnesse tulla rahvaarvu üsna väike ulatumine üle nn. rahvastusoptimumi, kusjuures aga „ülejääk“ tolleaegsete võrdlemisi avarate pagemisvõimaluste tõttu juba nähtavasti isenesest vajalikul määral redutseerus. Ülerahvastuse nähtus tõsisemal kujul võis ehk Hiiumaa ajaloos esile kerkida alles XVIII sajandi teisel poolel, mil kuni 70-ndate aastateni näeme veel rahvaarvu märgatavat

⁹⁸ Tabeli aluseks on andmed Hiiumaa kroonumõisade 1744. a. spetsifikatsioonidest ja vakuraamatutest, ERKA, EVKka, nr. 27 (1744—60), lk. 1 jj.

tõusu⁹⁹, misjuures aga enamiku kroonumõisade eravaldusse mineku¹⁰⁰ ja mandri ning Saaremaa tühjade adramaade täitumise tõttu talurahva saarelt lahkumise võimalused kahtlemata tunduvalt pidid vähenema.

Jakob Koit.

*Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei juhtimisel
edasi uutele võitudele!*

Arvustused.

A. В. Чернов, История и организация архивного дела в СССР. (Краткий очерк.) Под редакцией доп. Д. Бабурина. Главное Архивное Управление НКВД СССР. Москва 1940. 267 lk.

See teos, mis on määratud õpikuna Ajaloo-arhiivindusliku tehnikumi ja arhiivitöölise kursuste jaoks, annab NSVL arhiivinduse ajaloo lühikursuse raamides selge ja ülevaatliku kirjelduse NSVL arhiivinduse minevikust.

Määratu ulatuslikud ja tähtsad on need aarded, mis paiknevad N. Liidu arhiivides. N. Liidus hinnatakse arhiivivarasid väga kõrgelt, nende kasutamine toimub siin teaduslik-poliitiliselt ja praktiliselt seisukohalt avaramalt, kui see kunagi aset võiks leida kapitalistlikes riikides. Selletõttu ÜK(b) Partei ja valitsus NSVL-s pühendavad arhiivinduse alale väga suurt tähelepanu, kusjuures arhiivindus on kogu nõukogude sotsialistliku ülesehitustöö orgaaniliseks osaks.

Marx, Engels, Lenin ja Stalin õpetavad, et tänapäeva ülesehitamiseks on vaja teada minevikku. See tähendab, et ehitades

⁹⁹ 1774. a. oli Hiiumaa kõigi mõisade (ühes arvatud ka pastoraadid) meeshingede koguarv üksinda 4690, seejuures meie lähema vaatluse all olnud mõisade Pühalepa, Hiemõisa, Partsi, Kõrgessaare, Putkaste ja Orjaku meeshingede koguarv 3627. Vrd. kirjutatud märkmeid meeshingede arvu kohta üksikutes Hiiumaa mõisades trükise „Land-Rolle des Herzogtumes Ehstland nach der Revision von 1774“, lk. 98 jj., ERKA, ERÜA, nr. GI 14.

¹⁰⁰ 1755. a. restitueeriti mõisad Pühalepa, Hiemõis, Kõrgessaare ja Putkaste (kokku 146³/₄₈ asustatud ja 5²⁷/₄₈ tühja adramaad) krahvinna Ebba Margaretha Stenbock'ile, kelle vanaisale krahv Axel Julius De la Gardie'le need olid kuulunud enne mõisade reduktsiooni. Vrd. ERKA, EVKKA, nr. 27. (1744—60), lk. 574 jj.

kommunistlikku ühiskonda meie peame teadma, kuidas elasid inimesed enne meid, et meie peame õppima oma rahva ajalugu. Oma kaugemat minevikku saame õppida mälestusmärkide järgi, mis on säilinud sellest ajast. Seesugusteks mälestusmärkideks on esimeses järjekorras, olenevalt perioodist, arhiividokumendid, mis kunagi ei kaota oma teaduslikku tähendust. Meie mineviku tundmaõppimisega tegeleb eri teadus — ajalugu. Iga teadus kapitalistlikus ühiskonnas on aga klassiteadus, kuna ta on valitseva klassi kätes ja teenib selle klassi huvisid. Kapitalistlikes maades võimu juures on kodanlus, kes teaduse saavutusi kasutab oma klassi huvides. Ainult NSVL-s, kus on likvideeritud ekspluateerivad klassid ja võim on töötajate käes, teaduse saavutused on koogu rahva omanduseks. Seetõttu nõukogude teadus on eesrindlikem teadus maailmas.

Ajaloo teadus on poliitiline teadus. Õppides tundma inimühiskonna minevikku ja eri rahvaste ajalugu, ajaloo teadus juhib seda tundmaõppimist selle klassi poliitilise võimu kindlustamisele, kes antud perioodil on võimu juures. Nõukogude ajaloo teadus, õppides tundma nõukogude rahvaste ajalugu, sellega ühtlasi kindlustab oma rahvaste pere olevikku. Nõukogude ajaloo teadus võtab endale ehitusaluseks arhiividokumente, ei unusta aga, et need dokumendid on klassipäritoluga, mis tekkinud valitseva klassi riigiaparatuuri tegevuse tulemusena. Ainult tundes arhiividokumentide teaduslik-poliitilist tähtsust ja klassipäritolu võib neid õieti väärtustada ja nõukogude sotsialistliku kodumaa kindlustamiseks kasutada.

Seltsimees Stalin õpetab, et arhiividokumentide uurimisel ja kasutamisel tuleb teada kõik tingimused, millistel dokument tekkis, ja tema kasutamisel pidada silmas kõiki materjale antud küsimuses, asjas või nähtuses.

Juba Marx ja Engels panid suurt rõhku arhiivimaterjalide säilitamisele ja kasutamisele. Nende töö jätkajad Lenin ja Stalin samuti annavad arhiivimaterjalidele väga suure tähtsuse. V. I. Lenini juhtimisel juba esimestel kuudel peale Suurt sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni viidi läbi arhiivinduse ala reorganiseerimine ja tsentraliseerimine. Oma teaduslikes töodes kasutas Lenin avaralt dokumente ja näitas eeskujuga, kuidas tuleb dokumentide juures töötada. Seltsimees Stalin juhatab, millised ülesanded on nõukogude ajaloo lastel, niisiis ka nõukogude arhivaaridel.

See kõik näitab, millised tähtsad ülesanded on arhiivindusel NSVL-s. See omakord kohustab nõukogude arhivaare täitma neile pandud vastutavaid ülesandeid hästi ja täpselt, kohustab põhjalikult tundma arhiivinduse ajalugu NSVL ajaloo kõikidel perioodidel, nii ennerevolutsioonieelse Venemaa kui ka meie maa sotsialistliku ülesehituse ajastu oludes.

Käesolev teos täidabki esimese katsena kujutada NSVL arhiivinduse arengu süstemaatilist kursust oma ülesande. Üheks pidurdajaks arhiivinduse ala spetsiaalteadmiste süvendamiseks on olnud arhiiviteaduslike eridistsipliinide alal õppevahendite vähesus. Nimetatud teose ilmumisega on oluliselt täidetud lünk NSVL arhiivinduse ajaloo alal.

Teose peatükkide jaotuses on aluseks võetud NSVL ja ÜK(b)P ajaloo periodiseering. Raamat jaguneb kahte peaossa: arhiivid enne-

revolutsiooniaegsel Venemaal ja arhiivinduslik ülesehitustöö ning arhiivid NSVL-s. Viimane osa vaatleb üksikasjaliselt kogu määratud töökäiku ja saavutusi arhiivinduse alal N. Liidus 23 aasta jooksul ja on suurte kogemuste ning juhiste jagajaks Eesti NSV arhivaaridele. Teosele eelneb sissejuhatus arhiividokumentide teaduslik-poliitilisest ja praktilisest tähendusest ning lisandub instruktivne kronoloogiline tabel arhiivinduse arengust NSVL-s.

Vaatlus, mis algab juba arhiivi andmete esinemise algusega IX sajandil ja lõpeb tänapäevaga, näitab kujukalt, kuidas enne-revolutsiooniaegsest korraldamatusest arhiivinduse alal N. Liidus on jõutud tsentraliseeritud ja korraldatud arhiiviaparatuuri juurde, kus arhiivid, olles kogu nõukogude rahva omanduseks, leiavad kõige avaramat kasutamist sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisel. Eriti tähtis on siin Lenini dekreet 1. juunist 1918 arhiivinduse reorganiseerimise ja tsentraliseerimise kohta. Suurest Oktoobrirevolutsioonist ja nõukogude võimu kehtima paneku ajast peale NSVL-s tehtud väga suur töö määratu hulga arhiivimaterjalide juures on andnud suuri tulemusi. Partei ja valitsuse hoolitsemisel on loodud suur võrk riigi-arhiive N. Liidus, kuhu on koondatud määratu suur hulk enne-revolutsiooniaegseid ja nõukogudeaegseid arhiivimaterjale, on tehtud suur töö selle materjali korraldamisel, sellest materjalist andmete andmisega asutistele ja töötajatele, tähtsate dokumentide avaldamisega trükis jms.

Arhiivinduse ala edusammud NSVL-s on partei ja valitsuse alalise hoolitsemise ja juhtimise tulemus. Luues õiguslikud ja materiaalsed alused arhiivinduse arenguks partei ja valitsus seadsid arhiiviasutistele põhilised ülesanded lahendamiseks sotsialistliku ülesehitustöö eri etappidel. Nad juhtisid arhiiviasutiste tegevust, kutsudes neid aktiivsele osavõtmisele sotsialistliku ühiskonna ehitamisel NSVL-s.

Arhiivindusliku töö edaspidine edu NSVL-s on kindlustatud partei ja valitsuse targa juhtimisega. Arhiiviasutiste ülesandeks on õigustada oma igapäevase tööga neile näidatud hoolt ja tähta need vastutavad ülesanded, mida seab neile sotsialismi ülesehitustöö NSVL-s.

Käesolevast teosest selguvad nõukogude arhivaaride mitmed põhilised ülesanded nende töös, teaduslikus tegevuses kui ka revolutsioonilise valtsuse hoidmisel. Oma ala arengu tundmine aitab nõukogude arhivaari hoiduda neist vigadest, mis leidsid aset minevikus, ja kergendab tema tööd olevikus. Tema töö mineviku kogemuste fundmaõppimisel muutub paremaks ja kindlamaks.

Selle teosega peaksid tutvuma mitte üksnes Eesti NSV arhivaarid, vaid ka ajaloolased, kel on tegemist arhiivides.

O. Liiv.

Edgars Dunsdorfs, *Actus revisionis Livoniae*. 1638. Pars Latviae. Fasc. II. (Fontes Historiae Latviae. Volumen IV). Rīga 1940. Lk. CXVIII—CCCXX ja 297—684 + 3 kaarti.

Käesolev E. Dunsdorfsi väljaantava Liivimaa 1638. a. maarevisjoni Läti osa teine vihik hõlmab Nabe, Liepupe, Limbaži, Vainiži,

Augstroze, Straupe, Vecsalaca, Aloja, Cēsise, Mujani, Valmiera, Burtņieki, Trikāta ja Rauna linnusealad.

Väljaandmispõhimõtted on jäänud samaks, mis 1938. a. ilmunud esimesegi vihu puhul (vt. O. Liivi arvustus „Ajalooline Ajakiri“ 1939, lk. 164—167). Sissejuhatas on veelgi pikem, moodustades tervelt kolmandiku raamatust. Otsustades sissejuhatuse ja allikateksti mõlemast vihust läbijooksva erinumeratsiooni järgi, on väljaandjal siht võimaldada nende lahutamist iseseisvatteks köideteks. Uurija seisukohast oleks olnud ehk soovitamam terve allikateksti üllitamine esimeses järjekorras. Trükitehniliselt on vihk korralik nagu eelminegi.

E. Tender.

Varia.

EESTI KULTUURILOOLISE ARHIIVI (EKIA) TEGEVUSEST.

Eesti kultuurilugu on võrdlemisi noor — ta hakkas kindlamaid äärjooni võtma alles läinud sajandi keskpaiku. Noorusest hoolimata on see kujunemas üheks tähtsamaks uurimisalaks. Kuid esimeses järjekorras peab looma vajalised uurimisalused — koguma ja korraldama uurimisainetiku. Kultuuriloo mitmepalgelisi küsimusi on raske, sagedasti hoopis võimatu selgitada ainult ametliku riigivõimu säilitatavate paberite põhjal. Neile annavad esmajärgulisi lisaandmeid ja tõelist värvingut asjaosaliste isikute intiimsemad eramaterjalid — kirjavahetused, päevikud, memuaarid, mitmesugused dokumendid jne. Alles nende põhjal ja kui neid on võimalikult kõigi juhtivate isikute kohta, võib saada õige pildi kultuurielu mitmekülgeisest ja komplitseeritud nähtusist. Et sellised materjalid seisavad aga eraisikute kättes ja sagedasti neid koguni varjatakse või püütakse teadlikult hävitada, siis on ülevaate saamine eraarhiivaalidest ja nende kogumine üsnagi nõudlikuks ülesandeks, mis erineb tavalisest arhiivi-korraldustööst. See nõuab kindlasti iseseisvat asutist, mille korraldamisviis ja kogumistehnika kujunevad välja alles praktilisest tegevusest aastate jooksul.

Kultuuriloolise ainstiku säilitamise suhtes on meil juba varakult osutatud suurt huvi ja arusaamist. Väärtuslikku käsikirjalist materjali on rohkesti kogunud Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Üliõpilaste Selts, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts jt., kelle teeneid sel alal peab hakkama järjest rohkem hindama. Siiski on mitmed väärtuslikud isikute ja eraasutiste kirjakogud sattunud ebateadlike isikute kätte või ebakindlaises asukohitadesse, kus nad on kaotsi läinud või võivad veel kaotsi minna. See kohustab nüüdki hoolsalt valvel olema.

Kultuuriloolist materjali oli eriti kogunenud Eesti Kirjanduse Seltsi kätte. 1925. a. viidi kogud üle Eesti Rahva Muuseumi, kus neid võidi paremini säilitada ja kasutada. 1926. a. palgati arhiivile korraldaja ja loodi eriline

arhiivikomisjon. 1928. a. anti ettevõttele juba nimeks Eesti Kultuuri-
looline Arhiiv. Järgneval aastal liitusid samaks otstarbeks veel Eesti
Rahva Muuseum, Akadeemiline Ajaloo Selts ja Akadeemiline Kirjandusühing.
kuna Tartu Ülikooli Raamatukogu ja Õpetatud Eesti Selts ei ühinenud sel
korral ega hiljemini, kuigi neil leidus külluses samasisulisi materjale.
1932. a. peale on Arhiiv teotsetud sihtasutis Eesti Rahva Muuseumi auto-
noomse osakonnana, keda juhtisid 6-liikmelise kolleegiumi näol mainitud
organisatsioonide esindajad kogude tõeliste omanikena. Eesti Rahva Muuseum
on andnud Arhiivile ruumid, kütte, valgustuse ja inventari, toetusi saadi aga
Haridusministeeriumilt, Kultuurkapitalilt, Tartu Ülikoolilt jt. Kolleegiumi
esimehena on pikemat aega teotsetud prof. J. Köpp ja tema abina prof. H.
Kruus, kes on tõhusalt kaasa aidanud asutise majandusliku ja teadusliku aluse
väljaarendamisele. Palgaline koosseis on kahjuks pidanud pikemat aega piir-
duma ainult 2 tööjõuga (ajaloolased H. Kleis-Ottenson ja O. Männik), mis
on takistanud mõnegi kavatsuse teostamist. Rikkalikku kirjandusloolise aines-
tiku jaoks on kavatsetud töösse rakendada mõnda kirjandusteadlast, kuid
seda pole summade puudusel suudetud teostada enne käesolevat aastat.

Tööjõu vähesusest hoolimata on suudetud toime tulla suure tööhulgaga,
nii et endised kogud ja juurdekasvud on alati olnud uurijaile kättesaadavad.
Kaua aega töötas asutis ilma korralise juhatajata ja alles 1936.—1940. a.
toimis selles ametis ajaloolane mag. E. Blumfeldt ja 1940. a. vältel kirjandus-
loolane M. Lepik.

EKIA ülesandeks on olnud koguda Eesti eraarhivaale ja teisi kultuuri-
looliselt väärtuslikke materjale, neid säilitada, uurimiseks kättesaadavaks
teha ja hoolitseda nende trükkitoimetamise eest. Kümneaastase kogumistööga
on suudetud luua suur kogu Eesti kultuuriloolist ainekku, mille moodus-
tavad avalikkude tegelaste kirjavahetused, käsikirjad, memuaarid, protokollid,
ajaloolised ja rahvateaduslikud ülevaated, fotod jne. Isikute kõrval on suurt
rõhku pandud ka organisatsioonide, asutiste, koolide jne. materjalidele. Mui-
dugi pole suudetud veel andmeid koguda kõigi meie elus silmapaistnud isikute
ja asutiste kohta, kuid see on olnud taoteldavaks ideaaliks. Paljudel puhku-
del on materjale välja toodud täielisest unustusest või päästetud lähedal-
seisvast hävimisest. Esimeses järjekorras on muidugi silmas peetud vanemaid
kogusid, mis on haruldasemad ja võivad kergemini hävida. Kuid pole unustatud
ka praegusi tegelasi ja veel teotsevaid asutisi, kellelt on mõndagi kätte saadud
või kes on andnud siduvaid lubadusi.

Vastav kogumistöö on osutunud küllaltki raskeks. Eramaterjalide säilita-
miseks ja üleandmiseks polnud seni ametlikku sundust ega eeskirju, vaid
tulemused olenesid täiesti eraisikute arusaamisest ja vastutulekust. Selleks oli
vaja kõigepealt avastada vastavad isikud, kes sagedasti olid üldsusele tund-
matud ja neis küsimustes väheteadlikud; neile tuli selgeks teha üleandmise
vajadus, kokku leppida tasu, omanduse, kasutamise jne. tingimustes ja ületada
muidki raskusi. Seejuures on suuresti abiks olnud Arhiivi lähemad kaas-
töölised-nurijad, kes on avastanud uusi materjale ja aidanud neid koondada.
On kavatsetud isegi kindla usaldusmeeste võrgu väljaarendamist, kuid see on

jäänud teostamata, kuigi mõned isikud väljaspool Tartut on tegelikult selliseid ülesandeid täitnudki.

Materjalide hankimiseks on avaldatud ajalehtedes üleskutsesid, seletusi, aruandeid jne. Samuti on ringkirjaliselt pöördutud arvestatavate isikute poole või nendega ja nende omastega on peetud pikemalt kirjavahetust. Ka teised asutised on juhtinud kätte kogusid või andnud üle endi kultuuriloolisi materjale. Paljudel juhtudel on vanemad isikud soovi avaldanud oma mälestiste jutustamiseks, kuid EKIA-l pole kahjuks seni võimalusi olnud nende üleskirjutamiseks.

Materjale on saadud peamiselt kinkimise või deponeerimise kaudu. Paljudel juhtudel on aga kogude omanikud nõudnud rahalist tasu, olenedes enamasti nende kehvusest. Ostusid on siiski tehtud tagasihoidlikkude summade piires, sest Arhiivil pole kunagi olnud selleks küllaldasi võimalusi. Vahel on aga väärtuslikud kogud sattunud antikvariatidesse või äritejate kätte, kes püüavad saada suuremat kasu. Arhivaalidega kauplemist pole meil siiski suuremas ulatuses tekkinud, sest meie piiratud oludes puudus võistlev nõudmine.

Annetajate ja hoiustajatega kokku leppides on võidud mõnevõrra arvestada ka nende erisoove materjalide korraldamise ja kasutamise suhtes. Nõnda on jäetud mõni kogu esialgselt salajaseks ja on püütud ära hoida üldist materjalide kuritarvitamist, mis kahjustaks ka üldsuse usaldust Arhiivi vastu.

EKIA on siiski suutnud üles leida ja hävimisest päästa peaaegu kõigi meie vanema põlve tegelaste ja eraasutiste kirjakogud, mis veel tänapäevani on säilinud. Pearõhk on pandud esialgu möödunud sajandile, kuna käesoleva sajandi materjalid pole seevõrra hävimise hädaohus ja on asjaosalistele oma värskuse tõttu veel liiga intiimsed, lähedased. Kõige järjekindlamalt on seni materjali kogutud meie ärkamisajast, mis on meie kultuuriloo vanemaks ja ühtlasi tähtsamaks perioodiks. Võib öelda, et ärkamisaeg on enam-vähem täies ulatuses Arhiivis esindatud ja pakub uurijale üsna täielikku pilti. Kuid siiski kerkib vahel senitundmatuid materjale esile või selguvad lüngad, mis pole enam täidetavad. Viimastel aegadel on hakanud Arhiivi kogunema materjale ka vanemaist perioodidest, näit: estofiilide tegevusest, vennastekogudusest, vanemast kirjandusloost jne., kuid neid pole palju rahva käes olnudki ja on juba varemini koondatud teistesse kogudesse (Opet. Eesti Seltsi, Eestimaa Kirjanduslikku Ühingusse jne.).

Kahjuks pole ärkamisaja tegelaste kohta materjale ühtlase tihedusega. Nõnda leidub üsna väheselt materjali ärkamisaja keskse kuu, C. R. Jakobsoni kohta. Temast on märgatavat lisa saadud alles viimaste aastate jooksul erilise pingutusega. Lisaks meie kodumaiste tegelaste kirjakogudele on püütud hankida andmeid ka väljaspool kodumaad teotsenud isikute kohta, näiteks end. Peterburis, Riias, välisasundustes jne. Samuti on Arhiivi rohkesti kogunenud meie tegelastega ühendust pidanud välismaalaste — soomlaste, rootslaste, venelaste, sakslaste, ungarlaste jne. — kirjavahetusi, mis on äratanud ka välismaiste uurijate huvi. Arhiiv on püüdnud ülevaadet saada ka Eesti

kultuurilooliste materjalide leidumisest naabermaade arhiivides ja lasknud osa nendest kopeerida.

Isikute kõrval on samavõrra arvestatud ka eraasutiste ja organisatsioonide arhiive. Nõnda leidub Arhiivis Eesti Aleksandri Kooli, Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi, Tartu Põllumeeste Seltsi, Bergmanni Abiraha Valitsuse, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi, teater „Vanemuise“, mitmete Välis-Eesti ühingute, erakoolide ja kooliseltside, teatrite, ajalehtede, kirjastuste, poliitiliste erakondade, laulupidude jm. materjale, mis moodustavad põhilised allikad meie kultuuriloo uurimisele. Kogumisel on rohkem silmas peetud üldisema ja ulatuslikuma ilmega organisatsiooni ja ettevõteteid, kuid ei ole unustatud ka kohalikke materjale, mis aitavad samuti kaasa meie kultuurielu üldpildi selgitamisele. Eriti karskus- ja hariduseltside materjale on hakatud järjekindlamalt koondama, sest neis on sagedasti peitunud ülemaaliste ettevõtete alged ja need on olnud üldise tähtsusega tegelastele arendavaks eelkooliks.

Erilise kogu moodustavad Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloolise traditsiooni kogud, mis on üliõpilaste-stipendiaatide poolt kogutud kõigist Eesti kihelkondadest. Ka on Arhiiv ise rakendanud mõnel suvel stipendiaate suulise traditsiooni kogumiseks mõne erialalise küsimuse kohta (C. R. Jakobson, ärkamisaeg Viljandimaal ja Virumaal, vennastekogudus), mis on andnud hinnatavaid tulemusi, kuid on jäänud peamiselt ainelistel põhjustel ainult üksikuteks katsetusteks.

Käskkirjalise materjali kogumise kõrval on suurt tähtsust antud ka päevapiltidele. Nõnda leidub Arhiivis fotosid peaaegu kõigi meie vanema ja noorema põlve avalikkude tegelaste kohta. Paljud pildid on suured haruldused, mida vaevalt võib leida muudest kogudest. Pildid on olnud alati väärtuslikuks täienduseks uurimustele, väga paljud on aga jäänud seni avaldamata ja üldsusele tutvustamata. Muidugi leidub isikute fotode kõrval ka pilte sündmustest, paikadest, asjadest jne., mis on ühenduses olnud meie kultuuriloo nähtustega.

Tavaliselt saadetakse eraisikute kogud Arhiivi ilma igasuguse korraldusega või tehtud korraldustööd ei vasta kehtivale nõuetele. Seetõttu tuleb materjal üksikasjaliselt korraldada, inventeerida, paigutada mappidesse ja vihkudesse jne., et teha uurijale kättesaadavaks. Korraldamisel on üldiselt aluseks olnud provenientsi põhimõte, mille järgi iga arhivaal paigutatakse selle terviku juurde, millest ta põlvneb. Nõnda hoitakse suuremad isikute ja asutiste kogud nende omaniku nime all eraldi ning nendele lisatakse juurde-tulevad osad. Viimastel aastatel on aga tunduvalt kasvanud eriilmelised segakogud. Et nende ja ka mitmete isikute kogud sisaldavad väga erisuguseid aineid, siis on koostatud ulatuslik nn. autorite sedelkataloog, mis sisaldab üle 75 000 sedeli ja annab ülevaate kogudes leiduvatest isikutest-autoritest, moodustades ühtlasi aluse hiiglasuurele biograafilisele leksikonile. Ka on valminud 4000 kaardiga sedelkataloog fotodest. Arvestades kogude suurust, mis ulatub kaugelt üle miljoni lehekülje, on uurijaile ammu raskusi tekitanud

vastavate ainete leidmine. Selle takistuse kõrvaldamiseks on kavatsatud koostada sisuline sedelkataloog, mis oleks korraldustöö ideaaliks, kuid seniste võimaluste juures on osutunud teostamatuks. 1938. a. tehti sellega algust, kuid suudeti läbi töötada ainult paar erikogu. Juba tavaline korraldustöö on nõudnud pingutust, et mitte maha jääda juurdekasvudest ega seega süsteemi segi paisata.

Viimastel aastatel on kasvanud ka originaalide kopeerimine, mis on toimunud uurijate tellimise kui ka kavatsetatute väljaannete arvel. Kopeeritud on peamiselt vanemaid kogusid, nii et koopiaste tarvitamisega väheneb ka väärtuslikumate originaalide kulumise hädasoht.

Sagedased üleskutsed ja aruanded kui ka tähtsamate materjalide sisuline tutvustamine ajakirjanduses on tõstnud tunduvalt asutise populaarsust, millel on tegelik tähtsus uue materjali hankimise seisukohast. Pole enam haruldaseks nähtuseks, kui tullakse pakkuma oma materjale. Huvitavaid ainekogusid on sagedasti vajatud ka kirjandus- ja kultuurilooliste näituste korraldamiseks. Peamiselt krediitide puudusel on teostamata jäänud allikamaterjalide publitseerimine, mida ootavad uurijad kui ka laiem lugejaskond. Alles viimastel aastatel on sellega algust tehtud, nii et praegu on trükivalmis E. Blumfeldti poolt toimetatav C. R. Jakobsoni kirjavahetus.

Nõnda on Eesti Kultuurilooline Arhiiv oma tegevuse esimese aastakümnega kujunenud Eesti kultuurilooliste arhivaalide kõige tähtsamaks keskkohtaks, mida kinnitab tegelikult ka lai uurijaskond oma paljude uurimustega. Oleks vaevalt mõeldav, et keegi meil kirjutaks veel mõnda kultuuri- või kirjandusloolist uurimust ilma EKIA materjalide kasutamisetä. Materjalide kasvamiseks koos on ka uurimused järjest tihenenud ja ulatuslikumaks saanud. Arvukate ajalehekirjutiste, ettekannete ja teaduslike artiklite kõrval on ilmunud ka iseseisvaid uurimusi, mis on meie teaduslikus töös põhilise tähtsusega. Esimeses järjekorras kasutavad materjale siiski ajaloo ja kirjanduslooseminaride üliõpilased, nii et Arhiiv on sellega tõmmatud tihedasse ühendusse ülikooli õppetööga. Ka teiste alade uurijaile pakuvad kogud rikkalikku materjali, mida tegelikult rohkesti arvestatakse. Isegi välismaalased on osutanud huvi Arhiivi vastu, sest see sisaldab rohkesti andmeid naabermaade kohta. Üldse oli EKIA väärtuslike eraarhivaalide suurima arhiivina ainulaadne Balti riikides, kelle eeskujul on mujalgi püütud oma materjale korraldada.

Möödunud aastal toimus meil muuseumide riigistamine, millega Eesti Kultuurilooline Arhiiv nimetati ümber ENSV Riikliku Kirjandusmuuseumi Käsikirjade Osakonnaks. EKIA tööpiirkond on jäänud samaks, nagu see on kümne aasta kestel välja kujunenud. Et koosseisu on suurendatud uute teaduslike tööjõududega ja ainelised raskused kõrvaldatud, on tööttingimused muutunud väga avaraiks ja soodsaiks. Materjalide juurdevool töötab kujuneda üsna suureks. Seega avaneb uusi ulatuslikke ülesandeid, eriti Kirjandusmuuseumi väljapanekute osa korraldamisega, milleks peamine materjal saadakse just käsikirjade osakonna materjalidest. Nii võib asutise tegevuses

loota suurt tõusu sotsialistliku riigikorra teaduse- ja kunstisõbraliku kaitse all sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku eesti kultuuri arendamisel. Nii mõndagi tuleb seejuures ümber korraldada, mõndagi uuesti algatada ja uutele alustele organiseerida.

Ses suunas teoksil oleva organiseerimistöö tulemusist aga edaspidi.

R. Põldmäe.

Elagu tööliste, talupoegade ja töötava intelligentsi liit!

Riigiraamatukogu

№ 59874

„Ajaloo Ajakiri“ ilmub 6 korda aastas. Väljaandja: ENSV Hariduse Rahvakomissariaat. Talitus: Tartu, Ülikooli 18, tel. 35-51. Vastutav toimetaja H. Rebane. Tehniline toimetaja J. Arus. Korrektor H. Pürkop. Ladumisele antud 28. XII 1940. Trükki antud 6. I 1941. Trükipoognaid 4,25. Autoripoognaid 4,9. Paberi formaat 67×95. Trükiary 3000 eks. Trükitud nats. K. Matieseni trükikojas, Tartu, Vallikraavi 4. Tellimisnumber 503. MB. 1070. Tellimishind 22 rbl. aastas, 11 rbl. poolaastas. Üksiknumber 4 rubla.

„Исторический Журнал“. Эгосиздат „Научная Литература“, Тарту.
Печатано на эстонском языке.

